

Η «γενεαλογία» του Συντάγματος του 1975: Φάσεις και αντιφάσεις κατά τη διαμόρφωση του συνταγματισμού της Μεταπολίτευσης

Παναγιώτης Αρβανίτης
Δικηγόρος

Εισαγωγή

Κατά το διάσημο ρητό που αποδίδεται στον Γερμανό καγκελάριο Ότο βον Μπίσμαρκ, «*οι νόμοι είναι σαν τα λουκάνικα, είναι καλύτερο να μην βλέπεις πώς φτιάχνονται*»¹. Η φράση αποτυπώνει την χαώδη και ενδεχομένως δυσπρόσιτη, φύση της νομοπαραγωγικής διαδικασίας. Αντιστρέφοντας ωστόσο το σχήμα αυτό, η εξέταση της διαδικασίας παραγωγής ενός νομικού κειμένου, πολλώ δε μάλλον ενός Συντάγματος, μπορεί να φανεί ιδιαίτερος διαφωτιστική.

Η βασική υπόθεση εργασίας του παρόντος κειμένου είναι πως η διαμόρφωση του Συντάγματος του 1975 διακρινόταν από μία εγγενή αντιφατικότητα. Αφενός, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της κατάρτισης του και αφετέρου λόγω του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου εντός του οποίου συντάχθηκε. Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, όπου και βασίστηκε, αλλά και η τελική του μορφή, εμπεριείχαν διατάξεις που διακρίνονται από την εμμονή τους στο μετεμφυλιακό παρελθόν του ελληνικού κράτους και ως εκ τούτου θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «αναχρονιστικές». Ταυτόχρονα ενσωματώθηκαν και διατάξεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «εκσυγχρονιστικές», είτε ως προς τα μέχρι τότε δεδομένα του ελληνικού συνταγματισμού (εν στενή εννοία εκσυγχρονιστικές), είτε ακόμη και αναφορικά με τα ξένα Συντάγματα (εν ευρεία εννοία εκσυγχρονιστικές).

Ο χαρακτηρισμός του Συντάγματος του 1975 ως «αντιφατικού» θα θεμελιωθεί μέσα από την σύνδεση των θεωρητικών και ιδεολογικών καταβολών του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος με τη «βαθεία τομή» του 1963 και τα «Συντάγματα» της δικτατορίας. Έτσι, θα εξεταστούν οι ομοιότητες που εμφανίζουν και θα αναζητηθούν οι αιτίες της συνάφειας τους. Στο δεύτερο μέρος της μελέτης ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις συζητήσεις και την επεξεργασία των σχολιαζόμενων διατάξεων μέσω των Πρακτικών των Υποεπιτροπών, της Ολομέλειας της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής του Συντάγματος και τέλος της Ολομέλειας της Βουλής. Η μελέτη εκκινεί με μια σύντομη περιγραφή των γεγονότων που οδήγησαν στην έναρξη των εργασιών της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, προκειμένου τα ανωτέρω να τοποθετηθούν σε ένα συνεκτικό ιστορικό πλαίσιο.

I. Ιστορικά προλεγόμενα: Από την 23η Ιουλίου 1974 ως και την 7η Ιανουαρίου 1975

Ο όρος «Μεταπολίτευση» μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αποδώσει μια ευρεία γκάμα ιστορικών περιόδων. Αφενός, μπορεί να ιδωθεί κυριολεκτικά, αναφερόμενη στο διάστημα της πολιτειακής

¹ Η φράση, πάντως, αν και συχνότερα αποδίδεται στον Μπίσμαρκ, είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από τον Αμερικανό ποιητή John Godfrey Saxe, σε άρθρο του στον τοπικό Τύπο του Κλίβελαντ το 1869.

μετάβασης, ενώ αφετέρου θα μπορούσε να επεκταθεί, φτάνοντας ως και την νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 ή ακόμη και στην περίοδο της οικονομικής κρίσης 30 έτη αργότερα². Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης θα εστιάσουμε στο πρώτο σκέλος της διάκρισης. Η περίοδος αυτή μπορεί να διακριθεί περαιτέρω σε τρεις φάσεις. Ως πρώτη φάση θα μπορούσε να θεωρηθεί η κατάρρευση της δικτατορίας και ο σχηματισμός της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Δεύτερη φάση αποτελεί το διάστημα ως και την διενέργεια εκλογών στις 17 Νοεμβρίου 1974, ενώ η τρίτη έχει ως αφετηρία την νίκη του Κωνσταντίνου Καραμανλή στις εκλογές και λήξη την ψήφιση του Συντάγματος του 1975.

Η πρώτη φάση του ως άνω σχήματος είναι ιδιαίτερα πυκνή σε γεγονότα. Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου 1974 βρίσκει την χούντα Ιωαννίδη σε κατάσταση «αποσύνθεσης» και σταδιακά τις επόμενες ημέρες οδηγεί στην κατάρρευση της υπό το βάρος των εσωτερικών της αντιφάσεων³ και του αντιδικτατορικού αγώνα σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο⁴. Η συνθήκη αυτή έχει ως λογικό επόμενο τη δημιουργία ενός «κενού» εξουσίας⁵ και την συνακόλουθη ανάγκη πλήρωσης του. Έτσι, η 23^η Ιουλίου του 1974 σηματοδοτεί την απαρχή της πολιτειακής αποκατάστασης και την σταδιακή πορεία προς τη δημοκρατική ομαλότητα. Την εν λόγω ημέρα πραγματοποιείται σύσκεψη των πολιτικών προσωπικοτήτων του προδικτατορικού πολιτικού σκηνικού⁶, προκειμένου να τους παραδώσει το χουντικό καθεστώς την εξουσία⁷. Κατόπιν πρότασης του Ε. Αβέρωφ⁸ για την επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως ηγέτη της μετάβασης, ο τελευταίος επέστρεψε αεροπορικώς⁹ στην Αθήνα εν μέσω ξέφρενων

² Βλ. Μαντζούφας Π., «Από την Δικτατορία στην Μεταπολίτευση. Θεσμική τομή κι εμπέδωση των δημοκρατικών και φιλελεύθερων θεσμών», στο <https://www.constitutionalism.gr/apo-tin-diktatoria-stin-metapolitefsi/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

³ Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Πόλις, Αθήνα, 2023, σ. 489.

⁴ Κασιμάτης Γ., Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975, Τδρυμα της Βουλής, Αθήνα, 2005, σ. 21.

⁵ Κουρουνδής Χ., «Οι ρίζες της μεταπολίτευσης: κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» και λαϊκός ριζοσπαστισμός μετά την κατάρρευση της δικτατορίας» στο: <https://nomarchia.gr/oi-ρίζες-της-μεταπολίτευσης-κυβέρνησ/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

⁶ Ψυχάρης Σ., Τα παρασκήνια της αλλαγής, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1975, σ. 143 επ. (ιδίως 157 – 164). Οι παρευρισκόμενοι ήταν οι αρχηγοί των κομμάτων της τελευταίας προδικτατορικής Βουλής, καθώς επίσης και βουλευτές της ΕΡΕ και Ένωσης Κέντρου, ενώ ο Ζολώτας είχε διατελέσει και Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος.

⁷ Βλ. και Μάνεσης Α., «"Επταετίας" τέλος!» στον ίδιο, Συνταγματική θεωρία και πράξη 1954-1979, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 537-538.

⁸ Χαρακτηριστική είναι η φράση που φαίνεται να χρησιμοποιήσει ο Αβέρωφ κατά τη διάσκεψη: «Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος», γεγονός που ενισχύει την πρόσληψη του Καραμανλή ως «μοναδική επιλογή για τη σωτηρία της χώρας, ως εθνικό ηγέτη/εθνάρχη, ακόμα και ως μεσσία», κατά τον Τριανταφύλλου Χ., «Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος». Χαραismaticή ηγεσία και ποπ κουλτούρα στη συγκυρία της μεταπολίτευσης (1974)», Αρχαιοτάξιο, 25/2024, σ. 95.

⁹ Την θεαματική άφιξη του Καραμανλή χαρακτηρίζει ο Τριανταφύλλου Χ. ως «ακρογωνιαίος λίθος της Μεταπολίτευσης σε Τριανταφύλλου Χ., «Διότι, είπα, ο Καραμανλής εξακολουθεί να είναι θρύλος», σ. 97.

πανηγυρισμών¹⁰, συγκρότησε την «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας»^{11 12} και ανέλαβε το δυσχερές έργο της θεσμικής και πολιτειακής αποκατάστασης.

Την 1^η Αυγούστου εκδίδεται η πρώτη Συντακτική Πράξη, συχνά αποκαλούμενη και «καταστατική»¹³, η οποία προέβλεπε την επαναφορά σε ισχύ του Συντάγματος του 1952¹⁴, εξαιρώντας τις διατάξεις σχετικά με την μορφή του πολιτεύματος και καταργούσε τα «Συντάγματα» της απριλιανής δικτατορίας. Με το Π.Δ. 651/1974 προκηρύχθηκαν εκλογές για την 17^η Νοεμβρίου 1974, επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, και με τη Συντακτική Πράξη της 4^{ης} Οκτωβρίου προβλέφθηκε η οριστική λύση του πολιτειακού ζητήματος.

Η Σ.Π. της 4^{ης} Οκτωβρίου διάρθρωσε τη διαδικασία κατάρτισης του νέου Συντάγματος. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 αυτής, προβλεπόταν πως η κυβέρνηση που θα αναδεικνυόταν από τις εκλογές του Νοεμβρίου θα αναλάμβανε το έργο να τροποποιήσει, καταργήσει και συμπληρώσει τις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος του 1952, με μόνη ρητή εξαίρεση τη μορφή του πολιτεύματος. Ακόμη, με το άρθρο 3 θεσπίστηκε υποχρέωση της κυβέρνησης να συντάξει σχέδιο Συντάγματος που θα διασφάλιζε τις θεμελιώδεις ελευθερίες και αρχές και θα έθετε τις κατάλληλες βάσεις για την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος¹⁵. Ακόμη, προβλέφθηκε έκδοση Ψηφίσματος της Βουλής, με το οποίο θα καθορίζονταν τα διαδικαστικά ζητήματα των συζητήσεων,

Οι εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου διεξήχθησαν με ενισχυμένη αναλογική, όπως όριζε το Π.Δ. 650/1974. Η Νέα Δημοκρατία του Κ. Καραμανλή έλαβε το 54,3% των ψήφων και ανέδειξε 220 βουλευτές, η Ένωση Κέντρου του Γεωργίου Μαύρου ανέδειξε 60, ενώ 12 εκπροσώπους είχε το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου και 8 η Ενωμένη Αριστερά, το ενιαίο ψηφοδέλτιο ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ. και ΕΔΑ με επικεφαλής τον Ηλία Ηλιού. Έτσι, ξεκίνησε η πορεία προς την κατάρτιση του νέου καταστατικού χάρτη. Στις 8 Δεκεμβρίου του 1974 διεξήχθη το δημοψήφισμα για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, σε συνθήκες ομαλότητας πλέον, με το 69,18% των πολιτών να τάσσεται

¹⁰ Αναστασιάδης Γ., Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία 1940-1986 (Β' Έκδοση), εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 128.

¹¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην εν λόγω Κυβέρνηση δεν συμπεριελήφθησαν ούτε ο Ανδρέας Παπανδρέου (ενδεχομένως λόγω της απουσίας του) ούτε εκπρόσωποι των κομμουνιστικών κομμάτων, εγείροντας κατ' αυτόν τον τρόπο προβληματισμούς για τον χαρακτηρισμό «Εθνικής Ενότητας». Χαρακτηριστικά ανέφερε σε διάγγελμα του στις 25 Ιουλίου 1974 ο Κ. Καραμανλής πως «Εἰς τὴν ἐθνικὴν αὐτὴν ἀποστολὴν θὰ ἀφιερῶσιν ἡ Κυβέρνησις εἰς πρῶτον στάδιον τὰς δυνάμεις τῆς. Διὰ τοῦτο δὲν ἔχει οὔτε κομματικόν οὔτε, πολιτικόν χαρακτήρα. Ἐχει χαρακτήρα σαφῶς ἐθνικόν».

¹² Χατζηβασίλειου Ε., «Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, 1974», ε-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2024 (12), σ. 489 – 496 (σ. 491), κατά τον οποίο «Ήταν δηλαδή μια περίπτωση караμανλικής παρέμβασης: ένας «συνασπισμός» μεν, αλλά συνασπισμός όπως τον αντιλαμβανόταν ο Καραμανλής με τον δικό του, πολύ ιδιόμορφο τρόπο».

¹³ Βλ. Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο Α' Τόμος, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (ηλεκτρονική επανέκδοση), σ. 299 κατά τον οποίο η Συντακτική Πράξη της 1^{ης} Αυγούστου «αποτελεί τη συνταγματική αφετηρία της μεταπολιτεύσεως του 1974». Για «προσωρινό Σύνταγμα» κάνει λόγο ο Καλτσώνης Δ., σε Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (Τόμος II 1941-2001), Εκδόσεις Ξιφάρης, 2010, σ. 133.

¹⁴ Άρθρο 1 της Σ. Π. .

¹⁵ Κατά τη διατύπωση του Ε. Βενιζέλου: «Τὰ φιλελεύθερα καὶ δημοκρατικά στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος δὲν ἐγκαταλείπονται, ἀλλὰ μετασχηματίζονται περιορισμένα στὰ πλαίσια πού χαράζει ἡ ἀνάγκη γιὰ ἰσχυρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ κρατικὴ ἐξουσία (πού μορφοποιεῖται ὡς ἐνισχυμένη ἐκτελεστικὴ ἐξουσία) γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν νέων ἀναπτυξιακῶν καὶ ἐκσυγχρονιστικῶν στόχων καὶ ἀναγκῶν πού συνδέονται καταβάσει μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἰδεώδες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ «ὁμαλότης», ἡ «ἁρμονικότης», ἡ «ἀσφάλεια» καὶ ἡ «σταθερότης» προὐδεάζουν γιὰ μίαν ἐκλογίκευση τῆς συνάρθρωσης τῶν «δημοσίων ἐξουσιῶν» μὲ περιορισμὸ ἄλλων καὶ ἐνίσχυση ἄλλων», σε του ἰδίου Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο σύνταγμα του 1975, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 55.

υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας¹⁶, ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ακόμα περισσότερο την τομή μεταξύ του μετεμφυλιακού παρελθόντος και της πολιτειακής αστάθειας και της επιδιωκόμενης συνταγματικής ομαλότητας. Αξίζει να σημειωθεί πως «*τη συντακτική εξουσία δεν την άσκησαν τη φορά αυτή τα όργανα της εκτελεστικής λειτουργίας ή η λαϊκή αντιπροσωπεία, αλλά αμέσως το ίδιο το Εκλογικό Σώμα, εξοβελίζοντας από την πολιτειακή ζωή έναν επιζήμιο και ζημιογόνο συνάμα θεσμό*»¹⁷.

Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή ρύθμισε τη διαδικασία κατάρτισης του νέου Συντάγματος με το από 20 Δεκεμβρίου του 1974 Γ' Ψήφισμα της. Ειδικότερα, προβλέφθηκε η σύσταση της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του Συντάγματος με έργο την επεξεργασία του κυβερνητικού σχεδίου. Επιβεβαιώθηκε, επιπλέον, πως στην αναθεωρητική ύλη βρίσκονταν όλες οι διατάξεις του Συντάγματος του 1952, με μόνο περιορισμό τη μορφή του πολιτεύματος, καθώς αυτή είχε ήδη καθοριστεί από το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου του 1974. Έτσι, στην Επιτροπή ανατέθηκε αρμοδιότητα της επεξεργασίας όχι μόνο του κυβερνητικού σχεδίου αλλά και των τροπολογιών που μπορούσαν να προτείνουν τα μέλη του Κοινοβουλίου. Η Επιτροπή, ακολούθως, χωρίστηκε σε δύο «Υποεπιτροπές της επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Επιτροπής», την Α' και τη Β'. Συντομότητα προθεσμία δόθηκε και για την περάτωση του έργου της Επιτροπής, η οποία ορίστηκε στις 40 ημέρες με δυνατότητα παράτασης κατά 15 ημέρες. Εν συνεχεία, η διαδικασία προέβλεπε την αποστολή του επεξεργασμένου από την Επιτροπή κυβερνητικού σχεδίου στην Ολομέλεια της Βουλής, που με τη σειρά της θα αποφαινόταν για την υιοθέτηση των διατάξεων με την απόλυτη πλειοψηφία του συνολικού αριθμού των βουλευτών. Γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή ορίστηκε ο βουλευτής Κωνσταντίνος Τσάτσος, ενώ γενικός εισηγητής της μειοψηφίας ο Δημήτρης Τσάτσος. Η πραγματικότητα, ωστόσο, απέδειξε πως το χρονοδιάγραμμα της ολοκλήρωσης των εργασιών ήταν υπερβολικά φιλόδοξο και έγινε χρήση της δυνατότητας παράτασης. Δόθηκαν, λοιπόν, δύο παρατάσεις με το Γ' Ψήφισμα της 11^{ης} Απριλίου 1975 έως τις 31 Μαΐου και με την 30.5.1975 απόφαση του Προέδρου της Βουλής έως τις 10 Ιουνίου¹⁸.

Το πρώτο Κυβερνητικό Σχέδιο δημοσιοποιήθηκε για πρώτη φορά στις 23 Δεκεμβρίου του 1974, όταν και παραδόθηκε ανεπίσημα στο Προεδρείο της Βουλής¹⁹. Η ημερομηνία, όπως έχει παρατηρηθεί, συμπίπτει και με την χρονολογία παράδοσης σχεδίου Συντάγματος από τον Πρόεδρο της σχετικής επιτροπής στον «πρωθυπουργό» του δικτατορικού καθεστώτος, Γεώργιο Παπαδόπουλο (23 Δεκεμβρίου 1967), γεγονός που χρησιμοποιήθηκε προς επίκριση του²⁰. Τις διατάξεις συνόδευσε εισηγητική έκθεση²¹, η οποία τόνισε τον χαρακτηρισμό της Βουλής ως αναθεωρητικής²², ενώ δόθηκαν επεξηγήσεις για τα εφалτήρια ορισμένων προτεινόμενων διατάξεων.

¹⁶ Βλ. αναλυτικότερα για το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου σε Κουρουνδή Χ., «*Το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974*», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2024 (12), σ. 515-537.

¹⁷ Παπαδημητρίου Γ., «*Η κυοφορία του ισχύοντος πολιτεύματος*», στον ίδιο, Συνταγματικές μελέτες, τόμ. 1, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 3-21.

¹⁸ Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, σ. 306.

¹⁹ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 186.

²⁰ Βεγλερής Φ., «*Κυβερνητικό Σχέδιο ή Ανθολογία Αντιδραστικών Διατάξεων του Παρελθόντος*», Αντί, 10/1975, σ. 11.

²¹ Εισηγητική Έκθεση επί του Σχεδίου Συντάγματος της Ελλάδας, σε Πρακτικά Ολομέλειας της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι, Αύγουστος 1975, σ. 1137 επ. (εφεξής Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής).

²² Η νομική φύση της Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1974 απασχόλησε την επιστημονική κοινότητα, καθώς επρόκειτο στην πραγματικότητα για Συντακτική Βουλή παρά τους περιορισμούς που είχαν τεθεί στο έργο της με τις Συντακτικές Πράξεις της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.

Το δεύτερο κυβερνητικό σχέδιο κατατέθηκε επισήμως στη Βουλή στις 7 Ιανουαρίου 1975 με ορισμένες αλλαγές²³, θέτοντας έτσι σε κίνηση την διαδικασία εκπόνησης του νέου Συντάγματος. Συνοδεύτηκε από την ίδια με το πρώτο εισηγητική έκθεση ενώ παρέμεινε κρυφή η συντακτική ομάδα που το κατήρτισε. Ωστόσο, ο Κωνσταντίνος Στεφανάκης, Υπουργός Δικαιοσύνης, δήλωσε πως το κυβερνητικό σχέδιο αποτελούσε έργο του ιδίου, του Κωνσταντίνου Τσάτσου, γενικού εισηγητή της πλειοψηφίας, και του Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου, Προέδρου της Βουλής με τη βοήθεια ειδικών εμπειρογνομόνων²⁴.

II. Η «συγγένεια» του κυβερνητικού σχεδίου με τη «βαθεία τομή» και τα «Συντάγματα» της δικτατορίας ως συστατικό του Συντάγματος του 1975

A. Το ιδεολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο

Οι ρίζες της «βαθείας τομής», της πρότασης αναθεώρησης του 1963, συχνά υποστηρίζεται πως εντοπίζονται στην «Σοσιαλιστική Ένωση» του 1943²⁵. Η «Σοσιαλιστική Ένωση», αποτελούσε έναν άτυπο τόπο συνάντησης πολιτικών προσώπων και εν γένει διανοουμένων με αντιβασιλικό πρόσημο, μεταξύ των οποίων και ο ιδρυτής της Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Ξενοφών Ζολώτας, χωρίς ωστόσο να αναπτύξει ποτέ πολιτική δράση. Αποσκοπούσε στον εξορθολογισμό της ελληνικής πολιτικής ζωής και προς αυτή την κατεύθυνση εξέδωσε τη διακήρυξη της. Βασικά στοιχεία της ήταν η ένταξη της Ελλάδας στον «αστερισμό» της αναπτυσσόμενης διεθνούς κοινότητας, η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και η αναβάθμιση του ρόλου του κράτους στον οικονομικό σχεδιασμό²⁶, με απαραίτητη προϋπόθεση την αφαίρεση του Βασιλιά από την πολιτειακή εξίσωση. Όπως θα αποδειχθεί ωστόσο, η βαθεία τομή δεν είχε μεγάλη εγγύτητα με τα προτάγματα της Σοσιαλιστικής Ένωσης καθώς αφενός πολλά σημεία της είχαν παραλλαχθεί μέχρι το 1963, ενώ άλλα θεωρούνταν ήδη αυτονόητα σε διεθνές επίπεδο²⁷.

Η πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος του 1952 που κατέθεσαν επισήμως έντεκα χρόνια αργότερα βουλευτές του κόμματος της ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή επανέφερε όμως πολλά από τα αιτήματα αυτά στο προσκήνιο, με αυξημένη αυτή τη φορά σημασία λόγω της θεσμικής τους διάστασης. Η πρόθεση αναθεώρησης είχε εκφραστεί από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ήδη

²³ Από το «αναθεωρημένο» κυβερνητικό σχέδιο αφαιρέθηκαν μεταξύ άλλων οι διατάξεις για την απαγόρευση ανοιχτών συγκεντρώσεων σε περίπτωση κινδύνου για τη δημόσια τάξη, για την προσωρινή απαγόρευση δράσης σωματείου με δικαστική απόφαση, για την αυτοδίκαιη εκκένωση εδρών κόμματος που τέθηκε εκτός νόμου με απόφαση του δικαστηρίου του άρθρου 100, η διατύπωση περί κοινωνικής αποστολής του Τύπου, η προϋπόθεση ελληνικής ιθαγένειας από γέννηση για την εκλογιμότητα του ΠτΔ. Η βουλευτική θητεία μειώθηκε στα 4 έτη αντί για 5 και αφαιρέθηκε η εξαίρεση βουλευτικής ασυλίας για τα εγκλήματα της εξύβρισης και απλής δυσφήμισης. Αναφορικά με την θητεία του ΠτΔ, αυτή ορίστηκε υποχρεωτικά πενταετής.

²⁴ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 204-205.

²⁵ Βλαχόπουλος Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ος αιώνας, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 227-228.

²⁶ Βλαχόπουλος Σ., «Το «οικονομικό Σύνταγμα» του 1975», Καθημερινή, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/politics/561139624/to-oikonomiko-syntagma-toy-1975/>, (πρόσβαση: 10.7.2026) όπου αναφέρεται πως: «η Διακήρυξη της Σοσιαλιστικής Ένωσης του 1943 διακηρύσσει ότι «τα μεγάλα μέσα παραγωγής θα ανήκουν στην ολότητα» και εξαγγέλλει τη διανομή των μεγάλων αγροτικών κτημάτων, ακόμη και τον περιορισμό του κληρονομικού δικαιώματος προκειμένου να περιοριστούν οι μεγάλες ιδιοκτησίες», γεγονός που αναδεικνύει την προοδευτική κατεύθυνση της.

²⁷ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 72.

από το 1961 σε ομιλία του στη Θεσσαλονίκη²⁸, ενώ όπως αναδεικνύει ο Ν. Αλιβιζάτος, την ιδέα της αναθεώρησης επεξεργαζόταν ήδη και ο Κ. Παπακωνσταντίνου, στενός συνεργάτης του Καραμανλή, τηρώντας με αυτόν τακτική επικοινωνία²⁹. Μεταξύ του κομματικού πυρήνα της ΕΡΕ, αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα³⁰, αποτελούσε κοινή παραδοχή ότι το Σύνταγμα του 1952 δεν ήταν ικανό να ρυθμίσει τις ανάγκες της πολιτικής ζωής όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του '60. Στο επίκεντρο των παθογενειών βρισκόταν η ρύθμιση του νομοθετικού έργου από τη Βουλή. Οι βραδείς ρυθμοί που προβλέπονταν από τις οικείες συνταγματικές διατάξεις³¹ σε συνδυασμό με την πρακτική της «υπέρ»-διαβούλευσης των νομοσχεδίων³², είχαν παγιώσει την πρακτική της κατάχρησης του θεσμού των επιτροπών εξουσιοδοτήσεων του άρ. 35 παρ. 2³³, προκειμένου η εκτελεστική εξουσία να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα με τυπική ισχύ νόμου κατόπιν σύμφωνης γνώμης βουλευτικής κοινοβουλευτικής επιτροπής³⁴. Επομένως, κύριο σημείο της στοχοθεσίας της βαθείας τομής ήταν η μεταρρύθμιση του νομοθετικού έργου και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας απευθείας από το Σύνταγμα.

Η εισηγητική έκθεση που συνόδευσε την αναθεωρητική πρωτοβουλία³⁵ διέκρινε ως επιτακτική ανάγκη την «ταχεία λειτουργία της κρατικής μηχανής» αποσκοπώντας στην επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνει και την παρατήρηση πως άλλες χώρες «τελούνται υπό πολιτεύματα μη δημοκρατικά είναι εις θέσιν να επιτελέσουν ευχερέστερον το έργον της οικονομικής αναπτύξεως, αγνοούσαι τας πολιτικές αντιδράσεις και περιορίζουσαι ή και καταλύουσαι τας ελευθερίας των ατόμων και των ομάδων». Η παρατήρηση αυτή λειτουργεί ως προάγγελος του αυταρχικού χαρακτήρα που επεδίωκε να αποδώσει η ΕΡΕ στο Σύνταγμα. Δεύτερο σημείο στο οποίο εστιάζει η εισηγητική έκθεση είναι η αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, βούληση που αποπειράθηκε να «λειάνει» με μια προσχηματική αναφορά³⁶ σε «ανάπτυξιν αντίρροπων δυνάμεων, αντιγραφουσών τας ολοκληρωτικές μεθόδους του κομμουνισμού»³⁷. Αξίζει να επισημανθεί βέβαια πως ο αντικομμουνιστικός τόνος απουσίαζε από τις αρχικές διακηρύξεις του Καραμανλή ως προς τον χαρακτήρα της βαθείας τομής³⁸, αλλά εν τέλει αποδείχθηκε μείζον ζήτημα. Τέλος, αναφορές γίνονται στα κακώς κείμενα της νομοθετικής λειτουργίας, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα και μια δόση καχυποψίας στον κοινοβουλευτισμό, αφού γίνεται λόγος για καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων των βουλευτών που λειτούργησαν ως «τροχοπέδη εις την αντιμετώπιση των απαιτήσεων της εποχής».

²⁸ Την ιδέα είχε εκφράσει επανειλημμένα και κατά την διάρκεια του κοινοβουλευτικού έργου κατά το προηγούμενο έτος.

²⁹ Αλιβιζάτος Ν., Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος, Μεταίχμιο, 2024, σ. 359 – 361.

³⁰ Τα κόμματα της αντιπολίτευσης εστίαζαν την κριτική τους κατ' εξοχήν στην φτωχή προστασία που προσέφερε το Σύνταγμα του 1952 στις θεμελιώδεις ελευθερίες.

³¹ Βλ. άρθρα 54 – 57 του Συντάγματος του 1952.

³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα που επικαλούνταν ο ίδιος ο Καραμανλής ήταν ένα νομοσχέδιο για την ρύθμιση ζητημάτων του αγροτικού πληθυσμού δικής του εμπνεύσεως, του οποίου η συζήτηση διήρκεσε σχεδόν 6 μήνες.

³³ Η εν λόγω διάταξη είχε θεσπιστεί για τη ρύθμιση εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων.

³⁴ Αλιβιζάτος Ν., 1983, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 230.

³⁵ Διαθέσιμη σε Παντελής Μ. Α., Κουτσομπίνας Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 1993, σ. 803 – 806.

³⁶ Κουρουνδής Χ., «Η “βαθεία τομή” του 1963 και το “Σύνταγμα” του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο», ΕφημΔΔ 1/2013, σ. 152.

³⁷ Βλ. και Παντελής Μ. Α., Κουτσομπίνας Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974, σ. 814 – 816, όπου παρατίθεται απόσπασμα της εισήγησης του Κ. Τσάτσου κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Ειδικής Επιτροπής Αναθεώρησης, του οποίου το ενδιαφέρον μονοπωλεί ο κομμουνιστικός κίνδυνος.

³⁸ Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, σ. 376.

Οι τρεις αυτοί βασικοί πυλώνες προλογίζουν την επίσημη πρόταση αναθεώρησης που κίνησε τις διαδικασίες του αρ. 108 του Συντάγματος του 1952. Η πρόταση διαρθρώθηκε σε 22 σημεία. Προς αντιμετώπιση του πρώτου και του τρίτου σκέλους της «διάγνωσης» της εισηγητικής έκθεσης προτάθηκε η θέσπιση δυνατότητας της Κυβέρνησης να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου για την αντιμετώπιση θεμάτων με επείγοντα χαρακτήρα, με συνακόλουθη κύρωση τους από τη Βουλή³⁹, η υιοθέτηση των «νόμων-πλαισίων»⁴⁰, η διαίρεση της Βουλής σε τμήματα⁴¹ και η μεταρρύθμιση του θεσμού της βουλευτικής ασυλίας⁴². Ειδική μνεία γίνεται και στον «προσδιορισμό της θέσεως της Ελλάδος εντός της διεθνούς κοινότητας», στην αναβάθμιση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους στην οικονομία και την προστασία της οικογένειας⁴³. Η ως αυτό το σημείο περιγραφή της αναθεωρητικής πρωτοβουλίας δημιουργεί εύλογα την εντύπωση προς πρόκειται για μία απόπειρα γνήσιου εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους⁴⁴. Την πρόσληψη αυτή, ωστόσο, διαψεύδουν οι λοιπές προβλέψεις της βαθείας τομής. Έτσι, η πρόταση εμπεριείχε και αντιδραστικές διατάξεις με έντονο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα. Αναμφίβολα, αποκορύφωμα τους αποτελούν οι προβλέψεις για Συνταγματικό Δικαστήριο με αρμοδιότητα, μεταξύ άλλων, να θέτει εκτός νόμου και να διαλύει πολιτικά κόμματα και η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης των ατομικών, συλλογικών και πολιτικών δικαιωμάτων, που συναπάρτισαν το πλέγμα καταπολέμησης του «κομμουνιστικού κινδύνου» και του αυταρχικού περιορισμού των ελευθεριών. Ειδικότερα, η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου ήταν σαφώς εμπνευσμένη από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο κατά το πρότυπο του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, που ήδη από το 1956 είχε απαγορεύσει τη λειτουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (K.P.D.). Προβλεπόταν πως στη σύνθεση του θα μετείχαν μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, με επιπλέον αρμοδιότητα να αποφαινεται επί του κύρους των βουλευτικών εκλογών, να διαπιστώνει την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων και να επιλύει τις συνταγματικές διαφορές που θα προέκυπταν με την έκδοση αντίθετων αποφάσεων από τα ανώτατα δικαστήρια. Αναφορικά με την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων, η απαγόρευση αποσκοπούσε στην προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος και την ανάγκη του κράτους να προστατευθεί από τις αυθαιρεσίες των πολιτών του, υπονοώντας ασφαλώς για ακόμη μία φορά τον κίνδυνο του κομμουνισμού. Καθίσταται λοιπόν εμφανές πως η πρόταση αναθεώρησης διαπνεόταν από τη μετεμφυλιακή λογική του «εσωτερικού εχθρού». Την αυταρχική φυσιογνωμία των μέτρων αυτών συμπλήρωναν, μεταξύ άλλων, περιορισμοί της ελευθερίας του Τύπου και η απαγόρευση του δικαιώματος απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων.

Η βαθεία τομή έχει υποστηριχθεί πως ήταν μία συμβολική περισσότερο χειρονομία, δήλωση που προϋποθέτει πως οι εμπνευστές της γνώριζαν πως δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί σε συνταγματική αλλαγή⁴⁵. Ωστόσο, ο Ε. Βενιζέλος σχολίαζε το 1980 πως η βαθεία τομή «αποδίδει ανάγλυφα την προσπάθεια ιδεολογικού αναπροσανατολισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων που επιδίωξαν την αναθεώρηση και οι όποιες στην ιστορική τους συνέχεια προσδιόρισαν τη βούληση του

³⁹ Σημείο 16 της πρότασης αναθεώρησης.

⁴⁰ Σημείο 8.

⁴¹ Σημείο 9.

⁴² Σημείο 11 και 12.

⁴³ Σημείο 7.

⁴⁴ Αλιβιζάτος Ν., Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος, σ. 382.

⁴⁵ Μποτόπουλος Κ., «Πηγές και ιδιαιτερότητες του Συντάγματος του 1975» σε Βενιζέλος Ε. (επιστ. διεύθυνση) Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σ. 89 επ.

συντακτικού νομοθέτη του 1975»⁴⁶. Η ανάγνωση αυτή εξηγεί και την αυταρχική φύση που διακατείχε εν τέλει την πρόταση αναθεώρησης.

Η πρόταση αναθεώρησης κατατέθηκε υπό ιδιόρρυθμες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Οι εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961 είχαν αναδείξει νικήτρια την ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή, δημιουργώντας την αίσθηση της διαιώνισης της «δεξιάς ηγεμονίας» που πλησίαζε τα 10 χρόνια⁴⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου είχε κηρύξει τον «Ανένδοτο Αγώνα», αρνούμενη να αναγνωρίσει το εκλογικό αποτέλεσμα, κίνημα στο οποίο προσχώρησαν αργότερα και παραδοσιακές δυνάμεις της Αριστεράς. Κατά συνέπεια, κατέστη σχεδόν αδύνατο να ολοκληρωθεί η αναθεώρηση, καθώς καταψηφίστηκε από 101 βουλευτές των κομμάτων της αντιπολίτευσης, οι οποίοι είχαν κατακρίνει σφοδρά την κατεύθυνση προς την οποία κινούνταν η πρόταση⁴⁸.

Η πολιτειακή ανισορροπία με τον Βασιλιά και η έντονη λαϊκή κινητοποίηση κατόπιν της δολοφονίας του Γ. Λαμπράκη οδήγησε σε αλλαγή κυβέρνησης στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση τον Νοέμβριο του 1963 με πρωταγωνιστή την Ένωση Κέντρου και τον Γ. Παπανδρέου εις διπλούν, καθώς διενεργήθηκαν νέες εκλογές τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους προκειμένου να επιτευχθεί ισχυρότερη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ακολούθησε μια ιδιαίτερα πολυτάραχη περίοδος, με τη ρήξη του Παπανδρέου με το Στέμμα να οδηγεί στην αποπομπή της κυβέρνησης του και στα Ιουλιανά. Επιστέγασμα της πολιτειακής αναταραχής αποτέλεσε το πραξικόπημα των Συνταγματαρχών την 21^η Απριλίου του 1967.

Σαφώς, η διερεύνηση της επταετούς δικτατορίας κείται εκτός του αντικειμένου της παρούσας μελέτης. Αξίζει όμως να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις προκειμένου να αναδειχθεί η σημασία των δικτατορικών «Συνταγμάτων» ως συνδετικού κρίκου μεταξύ της βαθείας τομής του 1963 και του κυβερνητικού σχεδίου του 1975. Οι «συνταγματικές» απόπειρες της χούντας εκκινούν με μία απόπειρα «τυπικής» νομιμοποίησης. Η δικτατορική κυβέρνηση ανέθεσε σε 20μελή επιτροπή⁴⁹, γνωστή ως «επιτροπή Μητρέλια»⁵⁰, την κατάρτιση σχεδίου Συντάγματος, το οποίο έλαβε υπόψιν και τις προτάσεις της βαθείας τομής⁵¹, ενώ σχέδια συνέτασσαν και μέλη της επιτροπής αυτοτελώς⁵². Κατόπιν της ολοκλήρωσης του, αυτό παραδόθηκε για επεξεργασία στο Υπουργικό Συμβούλιο και τέθηκε σε μία πλασματική διαδικασία διαβούλευσης. Στη συνέχεια, καταρτίστηκε ένα δεύτερο προσχέδιο, κυβερνητικής προέλευσης, και τέθηκε προς κύρωση με δημοψήφισμα, υπό συνθήκες συνεχούς προπαγάνδας και υπό την μόνιμη απειλή της βίας και του στρατιωτικού νόμου. Το «Σύνταγμα» του 1968 εγκρίθηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους με ποσοστό 91,8%. Βασικά σημεία του ήταν η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου, με όλες σχεδόν τις αρμοδιότητες που προέβλεπε η βαθεία τομή, η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων, η δημιουργία του Συμβουλίου του Έθνους, ενός οργάνου με γνωμοδοτικές αρμοδιότητες, η

⁴⁶ Βενιζέλος Ε., *Η λογική του πολιτεύματος*, σ. 44.

⁴⁷ Αναστασιάδης Γ., *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 100.

⁴⁸ Αναστασιάδης Γ., *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία*, σ. 99 – 101.

⁴⁹ Βλ. και Γεωργόπουλος Κ., *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον : πανεπιστημιακά παραδόσεις κατά το σύνταγμα του 1968*, Αθήνα, 1969, σ. 446.

⁵⁰ Ο Χαρίλαος Μητρέλιας, πρώην πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, εκτελούσε χρέη προέδρου της επιτροπής. Το σχέδιο της επιτροπής παρατίθεται σε Παντελής Μ. Α., Κουτσουμπίνης Ι. Σ., Γεροζήσης Α. Τ., *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας Δεύτερος τόμος 1924-1974*, σ. 926 επ.

⁵¹ Βεγληρής Φ., *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του ελληνικού λαού*, Θεμέλιο, 1975, σ. 164 – 165.

⁵² Χαρακτηριστικό παράδειγμα το «σχέδιο Μανιάτη» που απασχόλησε και τον διάλογο επί του κυβερνητικού σχεδίου του 1975.

δυνατότητα διάλυσης σωματείων, η διαίρεση της Βουλής σε τμήματα και η ρύθμιση της εξαιρετικής νομοθετικής αρμοδιότητας. Τις διατάξεις αυτές πλαισίωναν εκτενείς περιορισμοί των θεμελιωδών ελευθεριών, όπως η ενσωμάτωση του Παρασυντάγματος, η δυνατότητα κατάσχεσης εντύπων και η απαγόρευση κατ' ουσίαν του δικαιώματος της απεργίας. Κυριότερο, ωστόσο, χαρακτηριστικό του κειμένου ήταν η επιδίωξη του να επιβάλει ένα «στρατοκρατικό»⁵³ πρότυπο εξουσίας υποβαθμίζοντας τον θεσμικό ρόλο του Βασιλιά και αναθέτοντας κρίσιμες αρμοδιότητες στις ένοπλες δυνάμεις είτε άμεσα είτε έμμεσα⁵⁴. Διαπνέεται, συνεπώς από την αντίληψη των ενόπλων δυνάμεων ως προστάτη των εθνικών ιδανικών και του ιδίου του έθνους, των οποίων την ηγεσία ανέλαβαν οι συνταγματάρχες⁵⁵. Ασφαλώς, το «Σύνταγμα» του 1968 δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή, μιας και η τελευταία διάταξη του προέβλεπε την αναστολή των διατάξεων για τα ατομικά δικαιώματα και την διενέργεια εκλογών κατά βούληση⁵⁶.

Το «Σύνταγμα» του 1973, από την άλλη πλευρά, εκπονήθηκε υπό όλως διαφορετική ιστορική συνθήκη⁵⁷. Το κίνημα του Ναυτικού είχε ως αποτέλεσμα την οριστική ρήξη με τον Βασιλιά, ο οποίος είχε ήδη από το 1967 διαφύγει στο εξωτερικό και αποτέλεσε την αφορμή για την απόπειρα φιλελευθεροποίησης. Με συντακτική της πράξη, η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου κατήργησε την βασιλεία, όρισε προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Γ. Παπαδόπουλο, που αναλάμβανε να ασκεί τις αρμοδιότητες του στέμματος όπως προηγουμένως είχαν προβλεφθεί και διακήρυξε την τροποποίηση του «Συντάγματος» του 1968. Το σχέδιο του νέου καταστατικού χάρτη κατήρτισαν απευθείας αυτή τη φορά τα μέλη της κυβέρνησης⁵⁸ και ακολουθώντας πιστά τη διαδικασία του προηγούμενου συντακτικού εγχειρήματος, κυρώθηκε με νόθο δημοψήφισμα τον Ιούλιο του 1973. Με το νέο «Σύνταγμα» ορίστηκε η Προεδρική Κοινοβουλευτική Δημοκρατία ως πολίτευμα με αυξημένες αρμοδιότητες του Προέδρου. Αναφορικά με τη θέση αυτή, υπαγορεύτηκε πως Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα οριζόταν ο Γ. Παπαδόπουλος με μεταβατική θητεία που θα έληγε οκτώ έτη αργότερα, το 1981. Ομοιότητες του κειμένου εντοπίζονται κυρίως με το γαλλικό Σύνταγμα του 1958, το τουρκικό Σύνταγμα του 1960⁵⁹ και το Σύνταγμα των ΗΠΑ⁶⁰. Την απόπειρα φιλελευθεροποίησης πιστοποιούσε το άρθρο 137, κατά το οποίο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας όφειλε να προκηρύξει εκλογές ως και το τέλος του έτους 1974. Ο μετασχηματισμός που επεδίωκε να υλοποιήσει το καθεστώς εκκίνησε με τον διορισμό της κυβέρνησης Μαρκεζίνη τον Οκτώβριο του 1973. Σύντομα όμως διακόπηκε. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και ο αντιδικτατορικός αγώνας προκάλεσαν την αντανakλαστική αντίδραση του Γ. Παπαδόπουλου, ο οποίος κήρυξε εκ νέου τον στρατιωτικό νόμο. Εντός 10 ημερών το καθεστώς Παπαδόπουλου είχε ανατραπεί από εσωτερικό

⁵³ Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, σ. 428.

⁵⁴ Βλ. και Μάνεσης Α., «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», σε του ιδίου, Συνταγματική θεωρία και πράξη, τόμ. 2, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 329 – 331.

⁵⁵ Βεγλερής Φ., Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα, σ. 165.

⁵⁶ Βλ. αναλυτικότερα Βαβαρέτος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1968 – Ερμηνεία κατ' άρθρον, εκδόσεις Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1968.

⁵⁷ Βλ. αναλυτική επεξεργασία της προβληματικής σε Σταλίκας Ε., «Ακτινογραφία μιας συνταγματικής αποτυχίας: Η απόπειρα φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας ως ένα ανεξίτηλο εγχείρημα και η επιστροφή της συντακτικής εξουσίας»,
διαθέσιμο στο:

<https://nomarchia.gr/%ce%b1%ce%ba%cf%84%ce%b9%ce%bd%ce%bf%ce%b3%cf%81%ce%b1%cf%86%ce%af%ce%b1-%ce%bc%ce%b9%ce%b1%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%bd%cf%84%ce%b1%ce%b3%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%ce%b1%cf%80%ce%bf/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

⁵⁸ Βλαχόπουλος Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ος αιώνας, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 293.

⁵⁹ Το τουρκικό Σύνταγμα του 1960 καταρτίστηκε επίσης κατόπιν πραξικοπήματος.

⁶⁰ Καλτσώνης Δ., σε Ελληνική Συνταγματική Ιστορία σ. 129.

πραξικόπημα με επικεφαλής τον Δ. Ιωαννίδη, θέτοντας σε κίνηση τα γεγονότα που κατέληξαν στην Μεταπολίτευση.

Επιχειρώντας μια συνοπτική αποτίμηση του συντακτικού έργου της δικτατορίας των συνταγματαρχών, είναι σαφές πως πρόκειται για μία προσπάθεια πλασματικής νομιμοποίησης του καθεστώτος. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ν. Παπαχρήστος *«το καθεστώς αποπειράθηκε να αξιοποιήσει τις πολλαπλές λειτουργίες που μπορεί ένα Σύνταγμα να επιτελέσει – τουλάχιστον τη συμβολική, τη νομιμοποιητική και την ιδεολογική»*⁶¹ και συμπληρώνει πως οι έννοιες του Συνταγματικού Δικαίου δοκιμάστηκαν *«μέσα από έναν ιδιότυπο συνταγματικό «φетиχισμό» και θεσμικό ιδεαλισμό»*⁶². Πέρα από την πρακτική, που κατατείνει προς τα ίδια συμπεράσματα, τα συνταγματικά κείμενα αποδεικνύουν την πλήρη απουσία πρόθεσης ανάπτυξης της εγγυητικής λειτουργίας του Συντάγματος. Μέσω λειτουργικών δεσμεύσεων, συνεχών παραπομπών σε εκτελεστικούς νόμους και πάντα υπό τη δαμόκλειο σπάθη του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η Χούντα φαλκίδευε τις εγγυήσεις των ελευθεριών⁶³.

Β. Ο «διάυλος επικοινωνίας» στον συνταγματικό ιστορικό χρόνο και οι καταβολές του κυβερνητικού σχεδίου

Ξετυλίγοντας τον «μίτο» της συνταγματικής ιστορίας από το 1963 και έπειτα, είναι εύκολο να διακριθούν διατάξεις που παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια. Αρχικά, όπως προαναφέρθηκε, το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προσπαθώντας να αποδώσει στον εαυτό του ένα minimum νομιμοποίησης, οικειοποιήθηκε ορισμένες από τις θέσεις της βαθείας τομής⁶⁴. Έτσι, μπορεί κανείς να εντοπίσει στα κοινά τους σημεία την ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου και την απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων, που συνιστούσαν τα δύο βασικά προτάγματα της αναθεωρητικής πρότασης ως προς την καταπολέμηση του «εσωτερικού εχθρού». Επιπλέον, στα χουντικά «Συντάγματα», συμπεριελήφθησαν και οι προτάσεις για την προστασία του γάμου και της οικογένειας, για τη διαίρεση της Βουλής σε τμήματα, για τους βουλευτές επικρατείας, ακόμη και για τη μέριμνα συμμετοχής στη διεθνή κοινότητα⁶⁵ (!)⁶⁶. Τέλος, έμπνευση από τη βαθεία τομή είχαν αντλήσει και μέλη της επιτροπής Μητρέλια, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το σχέδιο Συντάγματος που συνέταξε ο Ι. Μανιάτης.

Το κυβερνητικό σχέδιο αποτέλεσε τη «γραμμή τερματισμού» του νήματος αυτού. Κατ' αρχάς, η αναζήτηση των ομοιοτήτων μπορεί να εκκινήσει από τα περιβάλλοντα το κυβερνητικό σχέδιο στοιχεία. Η εισηγητική έκθεση που συνόδευσε την κατάθεση του έχει μεγάλη ομοιότητα με την αντίστοιχη της βαθείας τομής. Στο επίκεντρο των παθογενειών τοποθετούνται ο δυσκίνητος και χρονοβόρος χαρακτήρας της νομοθετικής λειτουργίας σε συνάρτηση με τις περιορισμένες αρμοδιότητες της εκτελεστικής. Ακόμη, επαναλαμβάνονται και οι παρατηρήσεις για τις ιδιαίτερες

⁶¹ Παπαχρήστος Ν., Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της μεταπολίτευσης, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σ. 206

⁶² Idem, σ. 207.

⁶³ Βεγλερής Φ., *«Το ύφος του αυριανού Συντάγματος»*, σε του ιδίου, Άρθρα: 1974-1981, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ 85.

⁶⁴ Την ίδια παρατήρηση διατυπώνει και ο Ν. Αλιβιζάτος, κάνοντας λόγο για επανάληψη των διατάξεων που επιδέχονται αυθαίρετη ερμηνεία από τους συνταγματάρχες, στον ιδίου, Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, σ. 239 υποσ. 99.

⁶⁵ Κουρουνδής Χ., *«Η “βαθεία τομή” του 1963 και το “Σύνταγμα” του 1973: σκέψεις για μια επίκαιρη διπλή συνταγματική επέτειο»*, ΕφημΔΔ 1/2013, σ. 148-156 (σ. 153).

⁶⁶ Βλ. ενδεικτική καταγραφή σε Παπαχρήστος Ν., Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας, σ. 144.

ανάγκες της ελληνικής πραγματικότητας, με μία ιδιαίτερη μνεία στην ευχερέστερη λύση των προβλημάτων δεδομένης της οριστικής επίλυσης του πολιτειακού ζητήματος. Άλλωστε, στα πρακτικά που εξέδωσε το Εθνικό Τυπογραφείο μετά την ψήφιση του νέου Συντάγματος, τέθηκε ολόκληρο το κείμενο της βαθείας τομής ως αυτοτελές παράρτημα τους⁶⁷.

Περνώντας στο σκέλος της ουσιαστικής συνάφειας, στο κυβερνητικό σχέδιο μπορεί να βρει κανείς ατόφιες τις προτάσεις της βαθείας τομής στις διατάξεις που ενσωματώθηκαν και στα χουντικά κείμενα, όπως παρατέθηκαν προηγουμένως. Ομοιότητες εντοπίζονται και στην πρόβλεψη για την προαγωγή της παιδείας και την ρύθμιση των πολιτικών κομμάτων με αυτοτελή διάταξη⁶⁸. Αντιθέτως, από το κυβερνητικό σχέδιο απουσίαζαν οι προτάσεις για την επέκταση του ανεύθυνου της γνώμης και ψήφου σε μη κοινοβουλευτικά μέλη και την αναγωγή του Ανωτάτου Συμβουλίου Δημοσίων Υπηρεσιών σε συνταγματικό θεσμό. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια πως ορισμένες από τις προβλέψεις της βαθείας τομής, παρόλο που περιλαμβάνονταν στο κυβερνητικό σχέδιο, δεν υιοθετήθηκαν τελικά στο κείμενο του Συντάγματος του 1975, όπως θα φανεί παρακάτω.

Οι ομοιότητες του κυβερνητικού σχεδίου με τη βαθεία τομή μπορούν να γίνουν εύκολα κατανοητές, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς πως και τα δύο κείμενα καταρτίστηκαν από τον Κ. Τσάτσο, τον Κ. Παπακωνσταντίνου και τον Κ. Καραμανλής και είχαν κοινή στόχευση. Την στόχευση αυτή εύστοχα μπορεί να αποδώσει το σχήμα του Φ. Βεγλερή «περισσότερη εκτελεστική εξουσία – λιγότερες ελευθερίες»⁶⁹, ενώ σύμφωνα με άλλους η ομοιότητα εξηγείται από τις βλέψεις των κειμένων προς «διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος»⁷⁰. Δεν ισχύει όμως το ίδιο με τη συνάφεια που παρουσιάζουν διατάξεις του κυβερνητικού σχεδίου με τα «Συντάγματα» της απριλιανής δικτατορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «Συμβούλιο της Δημοκρατίας», ενός οργάνου χωρίς δημοκρατική νομιμοποίηση με γνωμοδοτικές αρμοδιότητες, κατά το πρότυπο του «Συμβουλίου του Έθνους»⁷¹. Ακόμη, δριμεία κριτική δέχθηκε το σχέδιο και για τις διατάξεις περί στρατιωτικού νόμου και διατήρησης του Παρασυντάγματος. Έτσι, υποστηρίχθηκε πως παρέπεμπε παραπλανητικά σε διατάξεις του Συντάγματος του 1952, ενώ στην πραγματικότητα παρέθετε αυτούσιες ή ελαφρώς παραλλαγμένες τις διατάξεις των κειμένων του 1968 και 1973⁷². Κατά παρόμοιο τρόπο επικρίθηκαν και οι λεγόμενες «υπερεξουσίες» που αναγνώριζε το σχέδιο στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, καθώς παρέπεμπαν στη πολιτειακή διαρρύθμιση του 1973 με ΠτΔ τον Γ. Παπανδρέου. Τις κατηγορίες αυτές αντιπαρήλθε η κυβερνητική πλειοψηφία με βασικό επιχείρημα την ενσωμάτωση των προτάσεων της βαθείας τομής στα δικτατορικά «Συντάγματα» και το «σχέδιο Μανιάτη»⁷³. Επιπλέον, ο Κ. Παπακωνσταντίνου είχε συντάξει δύο σχέδια Συντάγματος, ένα με αιρετό αρχηγό του κράτους και ένα με βασιλιά, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας⁷⁴, γεγονός που θα μπορούσε να εξηγήσει την

⁶⁷ Μαυρογορδάτος Γ., 1975 Αγώνες για το νέο Σύνταγμα, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2025, σελ.61.

⁶⁸ Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1975 (Προσπάθεια οριοθέτησής), διδ. Διατριβή, Αθήνα 1981, σ. 170.

⁶⁹ Βεγλερή Φ., Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα, σ. 164.

⁷⁰ Μάνεσης Α., Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών, σ. 37.

⁷¹ Ζηλεμένος Κ., Σκέψεις στο Σχέδιο Συντάγματος της Κυβέρνησης, Εκδόσεις Καρανάση, 1975, σ. 122.

⁷² Βεγλερή, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα, σ. 166.

⁷³ Βλ. και δήλωση Κ. Στεφανάκη: «πολλά από εκείνα τα οποία περιελήφθησαν εις το Σύνταγμα του 1968, υπάρχουν και εις την πρότασιν αναθεωρήσεως του 1963, είναι εισηγήσεις άλλων επιστημόνων, οι οποίοι ηργάσθησαν επί τούτου και εις την επιτροπήν του 1963 και μεταγενεστέρως», σε Πρακτικά των συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, Ιούλιος 1975 (Πρακτικά υποεπιτροπών), σ. 218 (εφεξής Πρακτικά Υποεπιτροπών).

⁷⁴ Κουρουνδής Χ. Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 205.

σχετική επιρροή. Την επιχειρηματολογία αυτή βέβαια δε βοήθησαν οι άμεσες αναφορές στο σχέδιο Μανιάτη κατά τις συνεδριάσεις της Ολομέλειας της Βουλής⁷⁵. Καταληκτικά, πρέπει να επισημανθεί πως η αναζήτηση ομοιότητας ανάμεσα στις διατάξεις κρύβει τον κίνδυνο ερμηνευτικών και ιδεολογικών σφαλμάτων⁷⁶. Ούτως ή άλλως τα συνταγματικά εγχειρήματα της δικτατορίας ήταν ενδεδυμένα με έναν κατάλογο ατομικών δικαιωμάτων και «*διατηρούσαν τα βασικά γνώρίσματα ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος*»⁷⁷, ενώ το γεγονός πως ήταν κατά βάση προσχηματικά εγείρει προβληματισμούς για την εγκυρότητα των παραλληλισμών. Εξ άλλου, ακόμα κι αν εξετάσει κανείς μεμονωμένες διατάξεις, όπως η λειτουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, θα παρατηρήσει πως σε αντίθεση με τη βαθεία τομή, η δικτατορική εκδοχή του προέβλεπε τον διορισμό των μελών του από το Υπουργικό Συμβούλιο και ισόβια θητεία, διαφορά που θα καθιστούσε άδικη μία τέτοια σύγκριση. Σε κάθε περίπτωση, τα χουντικά «Συντάγματα» αποτελούσαν μια «αυταρχικότερη εκδοχή της πρότασης αναθεώρησης του 1963»⁷⁸, την οποία και εν τέλει «υπερακόντιζαν»⁷⁹, δημιουργώντας έτσι τη νοητή γραμμή 1952-1963-1968-1973⁸⁰ που συνεχίστηκε εν μέρει και με το κυβερνητικό σχέδιο.

II. Η επεξεργασία του κυβερνητικού σχεδίου από τις Υποεπιτροπές, την Ολομέλεια της Επιτροπής και την Ολομέλεια της Βουλής - Εστιάζοντας στο σχήμα «αναχρονιστικών» και «εκσυγχρονιστικών» διατάξεων

Το Σύνταγμα του 1975 αποτέλεσε, σε μεγάλο βαθμό, πνευματικό έργο μιας κυβερνητικής πλειοψηφίας με ισχυρότατη παρουσία στο Κοινοβούλιο και πρωτοκαθεδρία κατά την κατάρτιση του, λόγω της οικοδομής του τελικού συνταγματικού κειμένου επί του θεμελίου του κυβερνητικού σχεδίου. Ως εκ τούτου, οι διατάξεις που τέθηκαν προς συζήτηση στις Υποεπιτροπές και στις Ολομέλειες (της Επιτροπής και της Βουλής) έφεραν το ιδεολογικό της στίγμα και εξυπηρετούσαν τον πολιτειακό της σχεδιασμό. Επιπλέον, η διαδικασία που προβλεπόταν για τις προπαρασκευαστικές του Συντάγματος εργασίες ήταν ασφυκτική και η κατανομή των μελών στις Υποεπιτροπές και την Επιτροπή είχε γίνει βάσει της εκλογικής δύναμης των κομμάτων, με αποτέλεσμα οι συζητήσεις να διενεργούνται υπό την άτυπη ηγεμονία της Νέας Δημοκρατίας.

Στο παρόν κεφάλαιο, λοιπόν, έχοντας εξετάσει την «καταγωγή» του κυβερνητικού σχεδίου, θα εξερευνηθεί η δυναμική που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον προσανατολισμό του σχεδίου και στις αντίρροπες τάσεις του. Προκειμένου να διαφανεί η αντιφατική φυσιογνωμία του Συντάγματος του 1975⁸¹, θα προσεγγιστούν τρεις διακριτές κατηγορίες διατάξεων.

A. Οι «αναχρονιστικές» διατάξεις

Όπως αναδείχθηκε, η βαθεία τομή παρουσιάζει μεγάλη συνάφεια με το κυβερνητικό σχέδιο. Αυτό έχει ως λογικό επόμενο την έκχυση ορισμένων εκ των ιδεών της σε αυτό. Επομένως, ως

⁷⁵ Παπακωνσταντίνου Κ., Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 972.

⁷⁶ Παπαχρήστος Ν., Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας, σ. 208.

⁷⁷ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σελ.206.

⁷⁸ Ανθόπουλος Χ., Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 71.

⁷⁹ Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, σ. 433.

⁸⁰ Βεγλερής Φ., Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα, σ. 177

⁸¹ Έτσι και Κατρούγκαλος Γ., «Πολιτικό σύστημα και πραγματικό Σύνταγμα την περίοδο 1974-2004» ΝοΒ 52/2004, σ. 1911.

«αναχρονιστικές» μπορούν να ονομαστούν οι διατάξεις του που θα διαιώνιζαν τις «πληγές» του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους, θα δίχαζαν το κοινωνικό σύνολο και θα συνέτειναν προς την εδραίωση ενός αυταρχικού κράτους. Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης εστιάζεται στο άρ. 111 παρ. 4 που προέβλεπε τη διατήρηση του Παρασυντάγματος σε ισχύ, στο άρ. 5 παρ. 4 για τις διοικητικές εκτοπίσεις και στο συνδυασμό των αρ. 12, που αφορούσε τα πολιτικά κόμματα και αρ.100, για την δυνατότητα θέσης τους εκτός νόμου από το Συνταγματικό Δικαστήριο. Συνεπώς, είναι κρίσιμο η κατηγοριοποίηση των διατάξεων αυτών να αναγνωσθούν υπό αυτό το πρίσμα, παραμερίζοντας τον χαρακτηρισμό τους ως «αντιδραστικές» ή «συντηρητικές».

Ασφαλώς, αυτές δεν είναι οι μόνες διατάξεις που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην εν λόγω υποκατηγορία. Έτσι, στην ίδια ομάδα εμπίπτει η διάταξη για την απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιωμάτων, αλλά και οι διατάξεις για τη δυνατότητα διάλυσης σωματείων⁸² και για τους περιορισμούς που υπέστη η ελευθερία του Τύπου⁸³.

Κατ' αντίστιξη, οι διευρυμένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας που προέβλεπε το κυβερνητικό σχέδιο, και ενσωματώθηκαν εν τέλει στο τελικό κείμενο, πράγματι υπερέβαιναν τον ρυθμιστικό ρόλο που του αποδιδόταν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ενισχύουν τις αυταρχικές τάσεις του, όπως υπέδειξαν και τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Ωστόσο, οι υπερεξουσίες δεν αποτελούν συνταγματικό αναχρονισμό, όπως νοείται στο παρόν σχήμα, καθώς πρόκειται για διατάξεις χωρίς αισθητό κοινωνικό πρόσημο. Άλλωστε, ο ΠτΔ διέθετε έμμεση νομιμοποίηση, καταρρίπτοντας έτσι τους παραλληλισμούς που θα μπορούσαν να γίνουν με τον Βασιλιά κατά τα προηγούμενα Συντάγματα, ενώ η συνάφεια με τις αρμοδιότητες του ΠτΔ, όπως είχαν διαμορφωθεί από το «Σύνταγμα» του 1973, δεν συνιστά επαρκή βάση για να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός αυτός. Τούτων λεχθέντων, η προβληματική αυτή τίθεται εκτός του ερευνητικού πεδίου του κειμένου.

α) Η διατήρηση του Παρασυντάγματος

Το Παρασύνταγμα ήταν ένα πλέγμα διατάξεων που είχαν εισαχθεί μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου, τα οποία αφενός ήταν αντίθετα προς το Σύνταγμα του 1952 αλλά εφαρμόζονταν αφετέρου παρά την αντισυνταγματικότητα τους. Επρόκειτο, λοιπόν για «ένα παρασύνταγμα κατά τον τύπο και ένα αντισύνταγμα κατ' ουσίαν»⁸⁴. Μεταξύ άλλων, προβλέπονταν η δυνατότητα διοικητικής εκτόπισης, ο έλεγχος φρονημάτων και η απαγόρευση των κομμουνιστικών κομμάτων. Τα μέτρα αυτά είχαν κωδικοποιηθεί με το Ψήφισμα της 16/29.4.1952, σύμφωνα με το οποίο εξακολουθούσαν να ισχύουν κατά παρέκκλιση του νέου Συντάγματος, ενώ υπήρχε δυνατότητα τροποποίησης και κατάργησης τους μέσω τυπικού νόμου. Το κυβερνητικό σχέδιο στο κεφάλαιο των μεταβατικών διατάξεων και συγκεκριμένα στο άρ. 111 παρ. 4 όριζε πως: «*Το ψήφισμα της 16/29 Απριλίου 1952 διατηρείται εν ισχύι.*». Εύλογα, μετά την οδυνηρή εμπειρία του αυταρχισμού της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου, η διάταξη αυτή δέχθηκε έντονη κριτική⁸⁵. Λίγες μέρες μετά την κατάθεση του σχεδίου Συντάγματος, την απόλυσή της

⁸² Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Η. Ηλιού, η πρόβλεψη για διάλυση σωματείου λόγω παράβασης του νόμου θα μπορούσε να προκληθεί ακόμα και από παράβαση του νόμου περί χαρτοσήμου σε Ηλιού Η., Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του, σ. 25.

⁸³ Βλ. για τους περιορισμούς της ελευθερίας του Τύπου στο κυβερνητικό σχέδιο, Σταθάτος Ν., «Ο Τύπος και το σχέδιο Συντάγματος», Αντί 10/1975, σ. 14 – 15.

⁸⁴ Βεγλερής Φ., Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα, σ. 170.

⁸⁵ Βλ. Πρόλογο Κ. Σημίτη σε Σύνταγμα για μια Ελλάδα δημοκρατική, Κέδρος, Αθήνα, 1975, σ. 5.

είχαν ζητήσει με τροπολογίες τους οι Η. Ηλιού, Χ. Δρακόπουλος και Λ. Κύρκος εκ μέρους της ΕΔΑ – ΚΚΕ εσ., οι Γ. Παπαστεργίου και Δ. Τσάτσος, όπως επίσης και ο βουλευτής Ευβοίας της Νέας Δημοκρατίας, Άγγελος Πνευματικός⁸⁶.

Το άρθρο 111 δεν εξετάστηκε καθόλου από την Υποεπιτροπή. Ενώπιον της Ολομέλειας της Επιτροπής τέθηκε προς συζήτηση στην 25^η και τελευταία συνεδρίαση της, με φτωχά αποτελέσματα. Ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Α. Κακλαμάνης εισηγήθηκε τη διαγραφή της παρ. 4 τονίζοντας τον μετεμφυλιακό χαρακτήρα του Παρασυντάγματος, η οποία ωστόσο απερρίφθη κατόπιν ονομαστικής ψηφοφορίας, λαμβάνοντας μόλις 4 θετικές ψήφους⁸⁷. Εντύπωση προκαλεί βέβαια, η αντίδραση του βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, Θ. Κονίτσα, που ισχυρίστηκε ότι δεν υπήρξε εμφύλιος πόλεμος μετά την αναφορά στο παρασύνταγμα⁸⁸. Το ζήτημα του Παρασυντάγματος δεν ανέκυψε ξανά στις συζητήσεις της Ολομέλειας της Επιτροπής.

Ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης, Κ. Στεφανάκης είχε προηγουμένως δηλώσει πως είχε εκκινήσει μια διαδικασία «εκκαθάρισης» των επίμαχων διατάξεων που είχαν θεσπιστεί στο διάστημα 1944-1946 και διατηρήθηκαν σε ισχύ με το ψήφισμα 16/29 Απριλίου 1952, ώστε να εξακριβωθεί ποιες ακριβώς ήταν αυτές και τι ρυθμιζαν. Σε άρθρο του με τον ευφάνταστο τίτλο «Τα 120 έναντι των 112⁸⁹», ο Φ. Βεγλερής απάντησε στη δήλωση του Κ. Στεφανάκη, τονίζοντας πως η κατάργηση του άρθρου θα μπορούσε να επιλύσει με ευκολία το εν λόγω πρόβλημα⁹⁰.

Η διατήρηση του Παρασυντάγματος σε ισχύ συζητήθηκε εκτενέστερα στην Ολομέλεια της Βουλής στις 26/5/1975. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας Α. Μίχας αναφέρθηκε στη δήλωση του Κ. Στεφανάκη και υπερθεμάτισε λέγοντας πως οι Συντακτικές Πράξεις της περιόδου 1946-49 ανέρχονταν σε 116 και είτε λόγω της προσωρινής ισχύς τους ή λόγω της έλλειψης αντικειμένου τους μόνο 11 είχαν απομείνει προς συζήτηση και εισηγήθηκε την κατάργηση τους⁹¹. Εν συνεχεία, έστρεψε την προσοχή του στο περιβόητο «Γ' Ψήφισμα» της 18ης Ιουνίου 1946⁹², σύμφωνα με το οποίο προβλέπονταν μακροχρόνιες ποινές ή και θάνατος, για βίαιες πράξεις, ένοπλες και μη, αλλά και για τη διάδοση ιδεών ανατρεπτικών του κοινωνικού καθεστώτος. Υποστήριξε ότι είναι αδιανόητη η διατήρηση του και επιτακτική ανάγκη να διακοπεί η ισχύς αυτού, όπως επίσης και των λοιπών ψηφισμάτων. Έτσι, εισηγήθηκε την ολική διαγραφή της σχετικής παραγράφου του άρθρου 111. Την εισήγηση του Α. Μίχα ακολούθησε κατάθεση νέων τροπολογιών που πρότειναν την θέσπιση προθεσμίας 6 ή 8 μηνών προς οριστική τροποποίηση ή κατάργηση των διατάξεων του Παρασυντάγματος, υπό την προϋπόθεση ότι οι νέες διατάξεις δε θα ήταν αντίθετες προς το νέο Σύνταγμα. Τελικώς, τέθηκε προθεσμία 6 μηνών για την εκκαθάριση των ρυθμίσεων. Τη σημασία της απάλειψης της διάταξης αναγνώρισε ο Υπουργός Δικαιοσύνης λέγοντας πως εντός του διαστήματος αυτού θα έχει καταργηθεί ολοσχερώς αυτό το νομικό καθεστώς, ενώ χαρακτηριστικά ανέφερε *«Είχα την ευκαιρία από του βήματος τούτου να ενημερώσω την Αντιπολίτευση, η οποία*

⁸⁶ Πρακτικά τροπολογιών σ. 610.

⁸⁷ Πρακτικά των συνεδριάσεων της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι, Ιούλιος 1975, σ. 421 (εφεξής Πρακτικά Ολομέλειας Επιτροπής), σ. 421.

⁸⁸ Idem.

⁸⁹ Ο συγγραφέας σχολίαζε καυστικά τη σπουδή της κυβερνητικής πλειοψηφίας να μελετήσει το άθροισμα των μέτρων του Παρασυντάγματος, ενώ η διατήρηση του σε ισχύ θα παραβίαζε τα 112 άρθρα που περιείχε το κυβερνητικό σχέδιο.

⁹⁰ Βεγλερής Φ., *«Τα 120 κατά των 112»* σε του ιδίου, Άρθρα: 1974-1981, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 110.

⁹¹ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 1030.

⁹² «Περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την Δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν».

απέδιδεν ουσιώδη σημασίαν εις την διάταξιν αυτήν»⁹³. Οι υποσχέσεις αυτές έγιναν πραγματικότητα με τον εκτελεστικό νόμο 233/1975⁹⁴ που δημοσιεύτηκε στις 10 Δεκεμβρίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οριστικοποιήθηκε μία πραγματική τομή, αφήνοντας το παρασύνταγμα ως ένα παρελθοντικό μελανό σημείο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας⁹⁵, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι λησμονήθηκε⁹⁶.

β) Η διάταξη για τις διοικητικές εκτοπίσεις

Η εισαγωγή διάταξης περί διοικητικών εκτοπίσεων στο κυβερνητικό σχέδιο συνιστά ένα ακόμη συνδυαστικό κρίκο με την προδικτατορική, αλλά και με τη δικτατορική πραγματικότητα⁹⁷. Ειδικότερα, κλιμάκωνε έτι περαιτέρω την παράδοση της πρακτικής τους, καθώς επρόκειτο για την πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία που επιχειρήθηκε η ένταξη της στο κύριο σώμα του συνταγματικού κειμένου⁹⁸, ενώ συμπληρωνόταν και από άλλα περιοριστικά της προσωπικής ελευθερίας μέτρα, όπως η στέρηση διαβατηρίου. Το αρ. 5 παρ. 4, λοιπόν, όριζε πως: «Ατομικά διοικητικά μέτρα περιοριστικά της ελευθέρως κινήσεως ή εγκαταστάσεως επιβάλλονται μόνον διὰ λόγους δημοσίου συμφέροντος, απαιτούμενης δικαστικής αποφάσεως, ως νόμος ειδικώτερον όρίζει». Αξίζει επίσης να επισημανθεί πως η διάταξη υπέστη και αλλαγές από το πρώτο⁹⁹ στο δεύτερο σχέδιο, καθώς αρχικώς προβλεπόταν απλώς «τήρησιν δικαστικῶν έγγραψεων», υποδεικνύοντας ένα αυξημένο βαθμό προστασίας.

Ευλόγως, το αρ. 5 παρ. 4 αποτέλεσε έναν δεύτερο πόλο κριτικής του σχεδίου. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Φ. Βεγλερή «ούτε η Παπαδοπουλική δικτατορία τόλμησε να βάλει ρητά [την πρόβλεψη διοικητικών εκτοπίσεων] στο Σύνταγμά της»¹⁰⁰ ενώ ο Α. Παπανδρέου απαντώντας στον Κ. Καραμανλή επί του θέματος στην Ολομέλεια της Βουλής ανέφερε πως «Εις το σπίτι του κρεμασμένου δεν μιλάει κανείς για σχοινί κ. Πρόεδρε»¹⁰¹. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και άλλα μέλη της επιστημονικής κοινότητας. Έτσι, στις «Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα» της Ομάδας Επιστημόνων¹⁰², η πλήρης κατοχύρωση της εν στενή εννοία προσωπικής ελευθερίας κατείχε εξέχουσα θέση, ακριβώς λόγω της σύνδεσης της με το πρόσφατο παρελθόν, θεωρώντας

⁹³ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 1037.

⁹⁴ ΦΕΚ Α' 282/10.12.1975.

⁹⁵ Εξαίρεση στον κανόνα αυτόν τέθηκε το 2009 όταν το ΣτΕ κλήθηκε να ερμηνεύσει τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Βλ. σχετικά Καϊδατζής Α., «Σημείωμα στην ΣτΕ 1683/2009 Τμ. Γ'», διαθέσιμο στο: <https://www.constitutionalism.gr/1588-symfwnia-tis-barkizas-ishys-syntaktikwn-praxewn/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

⁹⁶ Παράδειγμα αποτελεί η επαναφορά του όρου «παρασύνταγμα» στη δημόσια σφαίρα για τα μέτρα των Μνημονίων, όπως αναδεικνύει ο Κατρούγκαλος Γ., «Το «παρασύνταγμα» του μνημονίου και ο άλλος δρόμος», διαθέσιμο στο: <https://www.constitutionalism.gr/1967-to-parasyntagma-toy-mnimoniou-kai-o-allos-dromos/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

⁹⁷ Βλ. αναλυτικά Αλιβιζάτος Ν., Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, σ. 459 επ.

⁹⁸ Ο θεσμός των διοικητικών εκτοπίσεων αποτελούσε τμήμα των διατάξεων του Παρασυντάγματος.

⁹⁹ «Ατομικά διοικητικά μέτρα περιοριστικά της ελευθέρως κινήσεως ή εγκαταστάσεως επιβάλλονται μόνον διὰ λόγους δημοσίου συμφέροντος και μετά τήρησιν δικαστικῶν έγγραψεων, ως νόμος ειδικώτερον όρίζει.»

¹⁰⁰ Βεγλερή Φ., «Κυβερνητικό Σχέδιο ή Ανθολογία Αντιδραστικῶν Διατάξεων του Παρελθόντος», Αντί 10/1975, σ. 11 – 13.

¹⁰¹ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 21.

¹⁰² Μέλη της ήταν οι Φ. Βεγλερή, Ξ. Γιαταγάνας, Γ. Κουμάντος, Α. Μάνεσης, Γ. Μαυρογορδάτος, Ν. Παπαντωνίου και Σ. Πλασκοβίτης.

πως «απετέλεσε το μέσο κηρύξεως και επικρατήσεως στρατιωτικών δικτατοριών»¹⁰³. Αντίστοιχες ήταν και οι προβλέψεις του «Αντισχεδίου» της ΕΔΑ και του ΚΚΕ εσ.¹⁰⁴.

Η συγκεκριμένη διάταξη, πέρα από το βεβαρυμένο ιστορικό της φορτίο, έπασχε και από νομικές ατέλειες. Εύστοχα, λοιπόν, ο Η. Ηλιού ανέδειξε την ασυνέπεια του γράμματος της, αφού προέβλεπε την επιβολή διοικητικών μέτρων με απόφαση δικαστικού οργάνου¹⁰⁵, ενώ οι περαιτέρω αδυναμίες εμφανίστηκαν και κατά τη συντακτική διαδικασία. Στις συζητήσεις της Β' Υποεπιτροπής, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Δ. Βουδούρης, διατύπωσε την παράδοση σκέψη πως μόνο η εφαρμογή της διάταξης ενδέχεται να αποδειχθεί προβληματική και όχι η ίδια καθαυτή, με κύριο επιχείρημα την ύπαρξη παρομοίων διατάξεων σε ξένα Συντάγματα, εννοώντας το ιταλικό και το γερμανικό. Πάραυτα πρότεινε τη διαγραφή της λέξης «διοικητικά», προς αποφυγή υπονοούμενων για στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁰⁶. Στην επόμενη συνεδρίαση ο εισηγητής της μειοψηφίας Γ.Α. Μαγκάκης, άσκησε δριμεία κριτική στη διάταξη λέγοντας χαρακτηριστικά «όχι μόνο από πλευράς ουσίας αλλά και από πλευράς διατυπώσεως, ή πιά άτυχής διάταξη που έχει περιληφθεί στο κυβερνητικό σχέδιο»¹⁰⁷. Αντέκρουσε επίσης τον ισχυρισμό του Δ. Βουδούρη για την παρουσία των εκτοπίσεων σε άλλα συνταγματικά κείμενα με την μεστή νοηματικά φράση «Ο θεσμός της διοικητικής εκτοπίσεως είναι άγνωστος, σέ όλα τά δημοκρατικά καθεστώτα και είναι γνωστός σέ όλα τά δικτατορικά». Ορθώς επισήμανε πως η διάταξη διαπλέκει την επιβολή διοικητικού μέτρου με προηγούμενη δικαστική απόφαση ενώ προσέθεσε ότι οι αντίστοιχες ευρωπαϊκές διατάξεις σχετίζονται μόνο με την ελευθερία κίνησης και σε καμία περίπτωση με διοικητικές εκτοπίσεις, καταλήγοντας πως η διαγραφή της είναι επιβεβλημένη¹⁰⁸. Αντιστοίχως, ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Α. Κακλαμάνης, πρότεινε την ολοσχερή διαγραφή της παρ. 4 από το άρθρο 5¹⁰⁹. Εν τέλει η Υποεπιτροπή αποφάσισε την ολοσχερή επαναδιατύπωση της διάταξης απαγορεύοντας ρητά τη λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων για πολιτικούς λόγους, σύμφωνα με την πρόταση που είχε καταθέσει ο Γ.Β. Μαγκάκης, με την ταυτόχρονη προσθήκη ενός τρίτου εδαφίου¹¹⁰, με αποτέλεσμα να υπερψηφισθεί μόνο από τα μέλη της Νέας Δημοκρατίας¹¹¹. Η Ολομέλεια της Επιτροπής την τροποποίησε και έφτασε ενώπιον της Ολομέλειας της Βουλής.

Επιχειρώντας μια γενική εκτίμηση του κυβερνητικού σχεδίου, ο Α. Παπανδρέου εμφανίστηκε ιδιαίτερα καυστικός ως προς τη συγκεκριμένη διάταξη, αφενός λέγοντας πως η απαγόρευση της εκτόπισης για πολιτικούς λόγους δε μπορούσε να επιφέρει ουσιώδη κανονιστικά αποτελέσματα¹¹², αφετέρου επικαλούμενος τις ρίζες του μέτρου για την καταπολέμηση της ζωοκλοπής¹¹³. Ακολούθως, ο Γ. Μαύρος, αιτήθηκε την ολοσχερή εξάλειψη της διάταξης λόγω των εντόνων αμφιβολιών που διατηρούσε ως προς την εφαρμογή της¹¹⁴. Εν αντιθέσει, ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκης υπερασπίστηκε τη διάταξη με δύο επιχειρήματα. Υποστήριξε πρώτον πως ο όρος

¹⁰³ Ομάδα Επιστημόνων, Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα, εκδόσεις Ερμής, 1975, σ. 13.

¹⁰⁴ Αντισχέδιο Συντάγματος του ΚΚΕ εσωτερικού και της ΕΔΑ, ΚΟΘΕΠ, τχ 1, Μάρτιος 1975, σ. 27 «Απαγορεύεται να επιβληθούν ατομικά διοικητικά μέτρα, που να περιορίζουν την ελευθερία κίνησης ή εγκατάστασης».

¹⁰⁵ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 14.

¹⁰⁶ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 397.

¹⁰⁷ Ibid, σ. 418.

¹⁰⁸ Idem.

¹⁰⁹ Ibid, σ. 420.

¹¹⁰ Ibid, σ. 536.

¹¹¹ Μαυρογορδάτος Γ., Αγώνιες για το νέο Σύνταγμα, σ. 114.

¹¹² Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 364.

¹¹³ Idem, με την ειρωνική διατύπωση «Η ζωοκλοπή μας έχει τόσο επηρεάσει, έχει επισκιάσει τη σκέψη μας;».

¹¹⁴ Ibid, σ. 731.

«εκτόπιση» αναφερόταν γενικώς στους περιορισμούς της ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης και κατά συνέπεια η συγκεκριμένη ρύθμιση εναρμονιζόταν πλήρως με τη διεθνή νομοθεσία¹¹⁵. Κατά δεύτερον, τόνισε πως το μέτρο της εκτόπισης αποτέλεσε κρίσιμο σημείο της «δημοκρατικής τομής», καθώς επέτρεψε τον περιορισμό των πρωταιτίων μέχρι τη δίκη τους και ως εκ τούτου εξασφαλίστηκε πολιτειακή σταθερότητα¹¹⁶. Κατά την υπόλοιπη συζήτηση, πολλοί βουλευτές τάχθηκαν υπέρ της διαγραφής της επικαλούμενοι και την επάρκεια του ποινικού κώδικα, ενώ τονίστηκαν ορισμένες από τις διαδικαστικές δυσχέρειες που προέκυπταν από τη διατύπωση, δίχως όμως αποτέλεσμα μιας και απορρίφθηκαν όλες οι τροπολογίες. Εν τέλει, οι διοικητικές εκτοπίσεις συμπεριλήφθηκαν στο τελικό κείμενο του Συντάγματος και καταργήθηκαν μόλις με την αναθεώρηση του 2001. Ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει στο γεγονός πως η τελική διατύπωση προέβλεπε την έκδοση εκτελεστικού νόμου. Ο Υπουργός Δικαιοσύνης πράγματι συνέταξε προσχέδιο νόμου το επόμενο έτος προκειμένου να «ενεργοποιηθούν» οι σχετικές διατάξεις¹¹⁷, ωστόσο βρήκε ενώπιον του τόσο την επιστημονική κοινότητα όσο και την αντιπολίτευση και το λαϊκό αίσθημα¹¹⁸ και κατά συνέπεια το εγχείρημα εγκαταλείφθηκε.

γ) Η πρόβλεψη για απαγόρευση κομμάτων από «Συνταγματικό» Δικαστήριο

Οι ρυθμίσεις για τα πολιτικά κόμματα συνιστούν ένα από τα διαυγή σημεία «επαφής» της βαθείας τομής με το κυβερνητικό σχέδιο, ως απότοκο της αντίληψης περί μαχητικού χαρακτήρα της δημοκρατίας. Από τη μία, αναγνωρίζονταν ρητά για πρώτη φορά στην πορεία των ελληνικών Συνταγμάτων. Από την άλλη, προβλεπόταν η δυνατότητα θέσης τους εκτός νόμου από το Ειδικό Δικαστήριο. Γίνεται έτσι σαφές πως η καινοτομία αυτή ήταν αυστηρά οριοθετημένη, καθώς το Δικαστήριο θα λειτουργούσε ως ο επιτηρητής της πολιτικής ζωής¹¹⁹, περιορίζοντας των ρόλο των κομμάτων στην άμεση συμμετοχή, στη διαμόρφωση και στην άσκηση εξουσίας¹²⁰. Τον αναχρονιστικό χαρακτήρα της διάταξης αναδεικνύει κυρίως η πρόβλεψη για θέση κομμάτων εκτός νόμου και εκεί θα εστιάσουμε.

Πριν την εξέταση της πλούσιας συζήτησης των άρθρων στην Επιτροπή και την Ολομέλεια της Βουλής, πρέπει να επισημανθεί πως πριν την κατάθεση του σχεδίου Συντάγματος είχε συντελεσθεί μία ηχηρή ρήξη με το μετεμφυλιακό και δικτατορικό παρελθόν. Το Ν.Δ. 59/23.9.1974¹²¹ είχε νομιμοποιήσει τα κόμματα της κομμουνιστικής Αριστεράς, καταργώντας παράλληλα τον α.ν. 509/1947, με τον οποίο είχε τεθεί εκτός νόμου το ΚΚΕ και είχε απαγορευθεί η κυκλοφορία των εντύπων του¹²². Η νομιμοποίηση αυτή δεν ήταν βέβαια άνευ όρων καθώς στην παρ. 2 του αρ. 1

¹¹⁵ Την αντίθεση της διάταξης με τη Σύμβαση της Ρώμης είχε σχολιάσει ο Η. Ηλιού στον ιδίου, Το Σύνταγμα και η αναθεώρηση του, σ. 25.

¹¹⁶ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 739.

¹¹⁷ Μαυρογορδάτος Γ., Αγωνίες για το νέο Σύνταγμα, σελ.170.

¹¹⁸ Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 230.

¹¹⁹ Γιαννόπουλος Κ., «Το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο», ΔιΔικ 1/2009, σ. 28 – 81.

¹²⁰ Δρόσος Ι., Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (ηλεκτρονική επανέκδοση), σ. 200, όπου ο συγγραφέας τονίζει τη διττή φύση της συμμετοχής στα πολιτικά κόμματα, ως ατομικό και ταυτόχρονα πολιτικό δικαίωμα.

¹²¹ Το άρθρο 1 παρ. 1 όριζε πως: «Από της έναρξης της ισχύος του παρόντος νομοθετικού διατάγματος επιτρέπεται ελευθέρως ή σύστασις πολιτικών κομμάτων ως και ή επαναλειτουργία τοιούτων διαλυθέντων κατά το παρελθόν καθ' οιοδήποτε τρόπον ή των οποίων ή λειτουργία και δράσις διεκόπη ή άνεστάλη.».

¹²² Το διάταγμα σχολίασε ο Κ. Καραμανλής στις δηλώσεις του την ημέρα της έκδοσης του, όπου ανέφερε πως «Από της δημοσίευσής των νέων νομοθετημάτων όλα τα κόμματα είναι ελεύθερα να αναπτύξουν νομίμως την δραστηριότητά των εντός των πλαισίων των δημοκρατικών θεσμών, άνευ οιασδήποτε διακρίσεως. Η Κυβέρνησις έκρινεν ότι δεν

θεσπίζοταν υποχρέωση του Αρχηγού ή της Διοικητικής Επιτροπής του κόμματος να υποβάλλει αίτηση στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου που θα περιείχε τη δήλωση «ότι αι αρχαί του κόμματος αντιτίθενται προς πάσαν ενέργειαν αποσκοπούσαν εις την βίαια κατάληψιν της εξουσίας ή τήν ανατροπήν του ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος», εγείροντας εύλογα προβληματισμούς¹²³. Η αλήθεια είναι πως τα Κομμουνιστικά Κόμματα είχαν ήδη αναλάβει δράση και πριν την τυπική άρση της απαγόρευσης τους, οπότε το νομοθετικό διάταγμα σε μεγάλο βαθμό αποτύπωνε μία ήδη υπάρχουσα κατάσταση¹²⁴. Η συμπερίληψη όμως των διατάξεων περί απαγόρευσης στο κυβερνητικό σχέδιο επικρίθηκε εντόνως¹²⁵ και έτεινε στην ανατροπή του παραδείγματος που τέθηκε με την έκδοση του Ν.Δ.

Στις συζητήσεις της Β' Υποεπιτροπής για το άρθρο 12 ο εισηγητής της πλειοψηφίας Β. Κοντογιαννόπουλος πρότεινε την διαγραφή του αρ. 12 παρ. 3 με βασικό επιχείρημα ότι κοινός ποινικός νόμος αρκούσε για να περιφρουρηθεί ο δημοκρατικός χαρακτήρας των κομμάτων και τόνιζε πως μία τέτοιου είδους διάταξη θα επέτρεπε ευρύτατα περιθώρια για αυθαιρεσίες¹²⁶. Στην ίδια συνεδρίαση, ο Λ. Κύρκος διευκρίνισε πως η σχετική διάταξη του γερμανικού Συντάγματος αποσκοπούσε αποκλειστικά στην παρεμπόδιση της αναβίωσης του ναζιστικού φαινομένου και πως με την πάροδο των ετών η κανονιστικότητα της είχε ήδη ατονήσει. Επισήμανε, ακόμη, ότι η πρόληψη της ανατροπής του πολιτεύματος, που αποτελούσε και την ratio του άρθρου, διακινδυνευόταν πολύ περισσότερο από τις ένοπλες δυνάμεις παρά από κάποιο κόμμα¹²⁷. Συνεπώς, τα μέλη της Β' Υποεπιτροπής εν τέλει συμφώνησαν τη διαγραφή της παρ.3 του άρθρου 12.

Στην ανάλογη συζήτηση που διεξήχθη από την Α' Υποεπιτροπή επί του άρθρου 100 για το Συνταγματικό Δικαστήριο, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Κ. Τριανταφύλλου υιοθέτησε μετριοπαθή θέση επί του ζητήματος και πρότεινε να μη γίνουν αλλαγές στη διάταξη¹²⁸. Ο εισηγητής της μειοψηφίας Α. Κακλαμάνης, με τη σειρά του, χαρακτήρισε άτολμη την επιλογή να μη χαρακτηριστεί Συνταγματικό το Ειδικό Δικαστήριο του αρ. 100 και εξέφρασε τις επιφυλάξεις του για την αποδοχή ενός τέτοιου οργάνου μετά την χουντική εμπειρία¹²⁹. Ο Κ. Τσάτσος εμφανίστηκε διαλλακτικός ως προς την πρόταση κατάργησης της δυνατότητας απαγόρευσης κομμάτων και πρότεινε την υιοθέτηση του ιταλικού μοντέλου, όπου τέθηκε ανάλογη απαγόρευση για την αποφυγή επανίδρυσης του «φασιστικού» κόμματος¹³⁰. Τέλος, ο Α. Κανελλόπουλος προέβαλε τον εύλογο ισχυρισμό ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο, όντας εν τέλει ένα δικαστικό όργανο, δε μπορεί να αναλάβει πολιτικό ρόλο και να επιληφθεί πολιτικών ζητημάτων. Διέκρινε επίσης την περίπτωση αυτή από εκείνη της Γερμανίας, όπου τα νομοθετικά όργανα όντας άμεσα νομιμοποιημένα συμμετέχουν στη διαδικασία απαγόρευσης κόμματος. Υποστήριξε τελικώς ότι η ίδρυση

συντρέχουν πλέον οι λόγοι, ένεκεν των οποίων έτέθησαν εκτός νόμου ώρισμα κόμματα. "Όλα τὰ ληφθέντα υπό τῆς Κυβερνήσεως μέτρα ἀποσκοποῦν εἰς τὴν θεμελίωσιν μιᾶς πραγματικῆς καὶ προοδευτικῆς δημοκρατίας, εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ὁποίας θὰ ἔχουν θέσιν ὅλοι οἱ "Ἕλληνες, ἀρκεῖ νὰ σέβωνται τοὺς νόμους καὶ νὰ μὴν ἐκτρέπονται εἰς πράξεις αἰτίνες παραβλάπτουν τὰ γενικώτερα συμφέροντα τῆς χώρας καὶ τὴν ομαλὴν λειτουργίαν τῆς δημοκρατίας» σε Κωνσταντίνος Καραμανλῆς: Αρχεῖο, γεγονότα καὶ κείμενα, τ. 8, Ἱδρυμα Κ. Γ. Καραμανλῆς/Ἐκδοτικὴ Αθηνῶν, Αθήνα 1994, σ. 162 – 163.

¹²³ Βλαχόπουλος Σ. καὶ Χατζηβασιλείου Ε., Διλήμματα τῆς ἐλληνικῆς συνταγματικῆς ιστορίας, σ. 307 – 308.

¹²⁴ Αναστασιάδης Γ., Σύγχρονη Ἑλληνικὴ Πολιτικὴ καὶ Συνταγματικὴ Ἱστορία, σελ 139.

¹²⁵ Βλ. γιὰ παράδειγμα Λιναρδάτος Σ., «Ἐνὸς ἀνδρός ἀρχή, σχέδια καὶ ἀντισχέδια», Ἀντί 10/1975, σ. 10.

¹²⁶ Πρακτικά Ὑποεπιτροπῶν, σ. 505-506.

¹²⁷ Ibid, σ. 507.

¹²⁸ Ibid, σ. 290-291.

¹²⁹ Ibid, σ. 291.

¹³⁰ Ibid, σ. 292.

Συνταγματικού Δικαστηρίου θα είχε νόημα μόνο αν μπορούσε να αποφανθεί επί συνταγματικότητας νόμων, όπως σε άλλες έννομες τάξεις που δεν υπάρχει διάχυτος έλεγχος συνταγματικότητας. Η Α' Υποεπιτροπή απέιχε από την ψήφιση επί του άρθρου και παρέπεμψε το ζήτημα στην Ολομέλεια της Επιτροπής, η οποία δεν εξέτασε τη διάταξη στην ουσία της αλλά επανέφερε την παρ.3 του αρ. 12 κατόπιν πρότασης του Κ. Τσάτσου και κατά παράβαση της προβλεπόμενης διαδικασίας¹³¹.

Στην Ολομέλεια της Βουλής, ο εισηγητής της μειοψηφίας Δ. Τσάτσος είχε διατυπώσει την άποψη πως η απαγόρευση της δράσεων των κομμάτων αντιτίθεται στην αρχή του κράτους δικαίου, επειδή θεσπιζόταν μια κατάσταση «απαγόρευσης» ενώ η δράση ήταν «νόμιμη», δηλαδή όχι ποινικά κολάσιμη για να κινείται στο πεδίο του ποινικού δικαίου¹³². Όμοια ήταν και η άποψη του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος χαρακτήρισε αντιδημοκρατική την απόπειρα θέσεως κομμάτων εκτός νόμου¹³³. Ωστόσο, η κυβερνητική πλειοψηφία, μετά την παραπομπή του ζητήματος στην Ολομέλεια της Βουλής από την Επιτροπή, κατέθεσε τροπολογία¹³⁴ από την οποία απουσίαζε πλήρως η πρόταση για θέση κομμάτων εκτός νόμου από το Ειδικό Δικαστήριο. Εξήγηση στην πρωτοβουλία αυτή θα μπορούσε να δώσει μόνο η σθεναρή μάχη των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Κανελλόπουλος πως «Εάν δε συνέβαινε η Αντιπολίτευση να επιμείνει στην απόλυση ωρισμένων διατάξεων του άρθρου 12, θα εισήγεται προς ψήφιση ένα άρθρο το οποίον πράγματι θα ωδηγούσε στην κατάλυση του Κοινοβουλευτισμού και του Αντιπροσωπευτικού συστήματος. Το τονίζω τούτο, διότι πρέπει να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι το έργο της Αντιπολιτεύσεως σ' αυτό το Σύνταγμα υπήρξε σκληρότατο αλλά ταυτόχρονα η συμβολή της υπήρξε μεγάλη»¹³⁵.

B. Οι «εκσυγχρονιστικές» διατάξεις

Στην έννοια του εκσυγχρονισμού μπορούν να δοθούν πολλά νοήματα. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης θα επικεντρωθούμε στις διατάξεις του κυβερνητικού σχεδίου και του Συντάγματος του 1975 που αποτυπώνουν απόπειρες ενός ιδιότυπου εκσυγχρονισμού με κοινωνικό πρόσημο. Θα εξεταστούν δηλαδή οι διατάξεις που είτε επιβλήθηκαν από την κοινωνική δυναμική είτε αποσκοπούσαν σε κοινωνικές τομές, προκειμένου να αναδειχθεί η διαπίστωση περί αντιφάσεων της μεταπολιτευτικής περιόδου. Ως εκ τούτου, στην κατηγοριοποίηση αυτή δεν εμπίπτουν για παράδειγμα οι διατάξεις για τις νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις, που αποτέλεσαν απόπειρα εκσυγχρονισμού της εκτελεστικής εξουσίας¹³⁶ ή η διάταξη του αρ. 5 παρ. 1 για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, που ήταν βεβαίως καινοτόμα αλλά έχει αυστηρά ατομικό χαρακτήρα. Η ανάλυση αυτή διαιρείται σε δύο μέρη, στις εν στενή έννοια εκσυγχρονιστικές και στις εν ευρεία έννοια εκσυγχρονιστικές.

α) Οι εν στενή έννοια «εκσυγχρονιστικές»

¹³¹ Πρακτικά Ολομέλειας Επιτροπής, σ. 414.

¹³² Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 362.

¹³³ Ibid, σ. 365.

¹³⁴ Βλ. Πρακτικά Τροπολογιών, σ. 77 – 78.

¹³⁵ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 783.

¹³⁶ Βλ. Αλιβιζάτος Ν., «Το Σύνταγμα του 1975 και η εφαρμογή του: ένας στρεβλός εκσυγχρονισμός», ΝοΒ, 3/1988, σ. 543 επ. Αντίθετος ο Καλτσώνης Δ., *Μεταπολιτευτική δημοκρατία και Σύνταγμα*, περ. Τετράδια, τευχ. 88-89 (2024-2025): «Υποβάθμιζε τη Βουλή με το θεσμό των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων (άρθρα 43 παρ. 2 και 4)» διαθέσιμο στο: https://kaltsonis.blogspot.com/2024/12/blog-post_8.html (πρόσβαση: 10.7.2026).

Ως «εν στενή εννοία εκσυγχρονιστικές» έχουν επιλεχθεί δύο διατάξεις για διαφορετικούς λόγους. Αφενός, το άρθρο 106 του Συντάγματος, διότι αποτυπώνει την προσαρμογή του κρατικού οικονομικού μοντέλου στην σύγχρονη της ψήφισης του εποχή. Επομένως, «εκσυγχρόνισε»¹³⁷ το συνταγματικά προβλεπόμενο ρόλο του κράτους στην οικονομία αλλά αυστηρά σε συνάρτηση με τις πολιτικές απαιτήσεις της δεκαετίας του '70. Αφετέρου, το άρθρο 4 παρ. 2 για την ισότητα των φύλων, καθώς εισήγαγε μία ρύθμιση που προϋπήρχε προ πολλού στα Συντάγματα των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών¹³⁸. Έτσι, συνιστά «εκσυγχρονισμό» σε σχέση με τα λοιπά ευρωπαϊκά Συντάγματα.

1. Το άρθρο 106 για την οικονομία

Οι ρίζες του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα μπορούν να εντοπιστούν στο New Deal του Προέδρου Ρούζβελτ, όταν και διαπιστώθηκε η ανάγκη οριοθέτησης της ελεύθερης αγοράς που είχε οδηγήσει στο «κραχ» του 1929. Εγκαινιάστηκε έτσι η τάση να εντάσσεται στα συνταγματικά κείμενα ο ρόλος του κράτους¹³⁹, και όπου δεν είχε ενταχθεί, να αποτελεί ζητούμενο. Υπό τη συνθήκη αυτή εντοπίζει κανείς την ίδια αντίληψη και στη βαθεία τομή, στο σημείο 1^ο που πρότεινε την προσθήκη διατάξεων που θα κατοχύρωναν την ρυθμιστική αρμοδιότητα κράτους επί της οικονομικής δραστηριότητάς, προκειμένου να συμβάλλει στην ανάπτυξη της χώρας. Με μεγάλη συνέπεια η θέση αυτή επανεμφανίστηκε στο άρ. 26 του κυβερνητικού σχεδίου. Η παρ. 1 προεξήγγειλε πως *«Προς εδραίωσιν της κοινωνικής ειρήνης και προστασίαν του γενικού συμφέροντος, το Κράτος συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα εν τη Χώρα, μέ επιδίωξιν την εξασφάλισιν ισορρόπου αναπτύξεως εις όλους τους τομείς τῆς εθνικῆς οικονομίας ...»*, η παρ. 2 θέσπιζε όρια στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία ώστε να μην αναπτύσσεται *«εις βάρος της εθνικῆς ασφαλείας, της ελευθερίας και της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας ἢ ἐπὶ βλάβῃ της εθνικῆς οικονομίας»*, ενώ κατά την παρ. 3 *«Ἡ επαγγελματικὴ καὶ επιχειρηματικὴ δραστηριότης των πολιτῶν οφείλει να συμβάλῃ εις την υλικὴν καὶ πνευματικὴν προαγωγὴν της Χώρας»*. Πιο ριζοσπαστική ήταν η διάταξη της παρ. 4, σύμφωνα με την οποία παρεχόταν δυνατότητα κρατικοποίησης επιχειρήσεων που είτε αποτελούσαν μονοπώλια, είτε ήταν ζωτικής σημασίας για την αξιοποίηση του εθνικού πλούτου, είτε παρείχαν υπηρεσίες κοινῆς ωφέλειας. Συνδυαστικά με το άρ. 17 παρ. 1 για το δικαίωμα στην ιδιοκτησία¹⁴⁰ και το αρ. 82 για τη χάραξη της γενικής πολιτικής από την κυβέρνηση, το κυβερνητικό σχέδιο συνέθεσε το λεγόμενο «Οικονομικό Σύνταγμα», δηλαδή το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν την οργάνωση της οικονομίας¹⁴¹.

¹³⁷ Αντίθετος ο Ε. Βενιζέλος, κατά τον οποίο το «παρεμβατικό κράτος ... είναι και για την Ελλάδα πάρα πολύ παλιά πραγματικότητα», βλ. του ιδίου, Η λογική του πολιτεύματος, σ. 53.

¹³⁸ Βλ. Μάνεσης Α., «Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρεις βασικές προβληματικές)», Δίκαιο και Πολιτική 4/1983, σ. 9 επ., όπου ο συγγραφέας σχολιάζει πως «Η διάταξη αυτή, μολονότι έχει ενταχθεί στις «Μεταβατικές Διατάξεις» του Συντάγματος, ουσιαστικά δεν είναι μεταβατική· ανήκει συστηματικά στην παρ. 2 του άρθρου 4, της οποίας θα έπρεπε να αποτελεί το β' εδάφιο, δεδομένου ότι θεσπίζει πάγια ρύθμιση, με χρονικά απεριόριστο πεδίο εφαρμογής».

¹³⁹ Παραδείγματα παραθέτει ο εισηγητής της πλειοψηφίας Α. Καλαντζάκος κατά την ομιλία του σε Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 350.

¹⁴⁰ «Η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασίαν τοῦ Κράτους, τὰ ἐξ αὐτῆς ὅμως δικαιώματα δὲν δύναται νὰ ἀσκῶνται εἰς βάρος τοῦ γενικοῦ συμφέροντος».

¹⁴¹ Καράγεωργας Δ., «Η οργάνωση της οικονομίας κατά το σχέδιο Συντάγματος», ΤοΣ 1975, σ. 309.

Το χρονικό σημείο της πολιτειακής μετάβασης έφερε ορισμένα ιδιόρρυθμα χαρακτηριστικά ως προς την οικονομία. Η δημοσιονομική διαχείριση της απριλιανής δικτατορίας είχε προκαλέσει τον τριπλασιασμό του εξωτερικού δημοσίου χρέους της χώρας, την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος και την άνευ προηγουμένου επιβάρυνση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών¹⁴². Συμπληρωματικά, η παγκόσμια οικονομία βρισκόταν σε ύφεση εν όψει των πετρελαϊκών κρίσεων και της κατάρρευσης του συστήματος σταθερών ισοτιμιών¹⁴³. Το πλαίσιο αυτό ενέτεινε τη σημασία της αποτελεσματικής ρύθμισης της οικονομίας στο τελικό κείμενο του Συντάγματος.

Σε γενικές γραμμές οι διατάξεις του κυβερνητικού σχεδίου βρήκαν σύμφωνες όλες τις κομματικές δυνάμεις. Στη συζήτηση του αρ. 26 ενώπιον των Υποεπιτροπών, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Α. Καλαντζάκος υποστήριξε πως η δραστηριότητα ιδιωτών, χωρίς κρατική παρέμβαση, δε θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της κοινωνίας, δεχόμενος ωστόσο πως η ανάμιξη του κράτους αυτή έχει ως βάση¹⁴⁴. Έτσι, τόνισε ότι η οικονομική δραστηριότητα τόσο του κράτους όσο και των ιδιωτών πρέπει να τεθεί στο συμφέρον του κοινωνικού συνόλου¹⁴⁵. Αντίστοιχες ήταν και οι εισηγήσεις των υπόλοιπων ομιλητών χωρίς ουσιώδεις διαφωνίες, ενώ δε συζητήθηκε στην Ολομέλεια της Επιτροπής. Κατά τη συζήτηση ενώπιον της Ολομέλειας της Βουλής κατατέθηκε τροπολογία που προσέθετε τέταρτη παράγραφο στο άρθρο, σύμφωνα με την οποία το κράτος όφειλε να καταβάλει αποζημίωση στην αξία της αγορά κατά την κρατικοποίηση επιχείρησης ενώ αναδείχθηκαν και τεχνικές αδυναμίες της παρ. 3, όπως ο αποκλεισμός των λοιπών δημοσίων οργανισμών από το κανονιστικό της πεδίο. Το ενδιαφέρον μονοπώλησε στην πραγματικότητα η διάταξη 108 για την αυξημένης τυπικής ισχύος προστασία κεφαλαίων του εξωτερικού, εν όψει των στενών δεσμών του δικτατορικού καθεστώτος με το «ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο» και την ελληνική οικονομική ελίτ¹⁴⁶ και την παρουσία όμοιων ρυθμίσεων στο «Σύνταγμα» του 1968¹⁴⁷.

Καταληκτικά, το αρ. 106 συμβόλισε τη μετάβαση από το φιλελεύθερο στο παρεμβατικό κράτος¹⁴⁸ και την «κανονιστική ένταση μεταξύ αγοράς και κρατικής παρέμβασης»¹⁴⁹. Αναφορικά με τον χαρακτήρα που αποδίδεται στο Σύνταγμα, επικρατεί η χρήση του όρου «ανοιχτό¹⁵⁰» ή «ουδέτερο¹⁵¹», ενώ κατά άλλους οι χαρακτηρισμοί δεν είναι ακριβείς λόγω της ευρείας ευχέρειας που διαθέτει το κράτος μέσω της διάταξης να περιορίσει την ιδιωτική δραστηριότητα¹⁵². Σε κάθε

¹⁴² Μάνεσης Α., «"Επταετίας" τέλος!» σε του ιδίου, Συνταγματική θεωρία και πράξη Ι, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 533.

¹⁴³ Βούλγαρης Γ., Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σ. 129 – 131.

¹⁴⁴ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 350.

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Μάνεσης Α., «"Επταετίας" τέλος!», σ. 535.

¹⁴⁷ Παπαχρήστος Ν., Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας, σ. 101.

¹⁴⁸ Μάνεσης Α., Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών, σ. 36.

¹⁴⁹ Βλαχογιάννης Α., Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 136.

¹⁵⁰ Στρατηλάτης Κ., Το πολιτικό σύστημα σε κρίσιμη καμπή: Οι θεσμικές συνθήκες και το Σύνταγμα, 2015, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 161.

¹⁵¹ Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο: Ατομικά Δικαιώματα [Δ' Έκδοση], 2012, Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 1203 επ.

¹⁵² Κουρουνδής Χ., «Ξορκίζοντας το μέλλον: η επιδίωξη της «μόνιμης δημοσιονομικής ισορροπίας» και το άρθρο 106 του Συντάγματος», διαθέσιμο στο:

<https://nomarchia.gr/%ce%be%ce%bf%cf%81%ce%ba%ce%af%ce%b6%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%b1%cf%82-%cf%84%ce%bf-%ce%bc%ce%ad%ce%bb%ce%bb%ce%bf%ce%bd-%ce%b7-%ce%b5%cf%80%ce%b9%ce%b4%ce%af%cf%89%ce%be%ce%b7-%cf%84%ce%b7%cf%82/> (πρόσβαση: 10.7.2026). Βλ. και Παραράς Π., Οικονομική Ελευθερία, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 185,

περίπτωση, είναι σαφές πως δίνει «ένα κοινωνικό περιεχόμενο στο ελληνικό πολίτευμα¹⁵³» και έχει υποστηριχθεί πως διαθέτει σοσιαλδημοκρατική έμπνευση¹⁵⁴, αν και μια τέτοια δήλωση μάλλον διαψεύδεται από τη ρύθμιση του αρ. 108¹⁵⁵. Πρέπει πάντως να επισημανθεί πως τον χαρακτηρισμό της διάταξης ως μόνο εν στενή εννοία εκσυγχρονιστικής αποδεικνύει η εξελικτική της πορεία. Έτσι, «διατυπώθηκε σε μια εποχή κατά την οποία κυριαρχούσε διεθνώς ο κεϋνσιανισμός και έδινε τη δυνατότητα έντονης παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, αλλά στην πορεία των χρόνων επανανοηματοδοτήθηκε με άξονα την αλλαγή του κυρίαρχου οικονομικού παραδείγματος και την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού»¹⁵⁶.

2. Η ισότητα των φύλων

Η πορεία προς τη συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας των φύλων υπήρξε μακρά. Όπως αναλύει η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, το 1930 προβλέφθηκε για πρώτη φορά η γυναικεία ψήφος, αλλά μόνο για τις δημοτικές εκλογές και υπό αυστηρές προϋποθέσεις¹⁵⁷, ενώ άνευ όρων εκλογικά δικαιώματα για την τοπική αυτοδιοίκηση απέκτησαν 12 ολόκληρα χρόνια αργότερα¹⁵⁸. Πλήρη πολιτικά δικαιώματα τους αναγνωρίστηκαν μόλις το 1952 ως «προϊόν διεθνών πιέσεων»¹⁵⁹, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως η συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες είχε εξαλείψει την καταπίεση τους στον ιδιωτικό χώρο¹⁶⁰.

Συνεπώς, εν όψει της κατάρτισης νέου καταστατικού χάρτη, είχε διαπιστωθεί από νωρίς η ανάγκη ένταξης σχετικής ρύθμισης στο κείμενο του¹⁶¹. Το κυβερνητικό σχέδιο, ωστόσο, δεν περιείχε τέτοια πρόβλεψη¹⁶². Άλλωστε, όπως σημείωσε ο Γ. Μαυρογορδάτος, υπήρχαν μόλις 7 γυναίκες στη σύνθεση της Βουλής¹⁶³. Πρώτη κίνηση προς την σωστή κατεύθυνση αποτέλεσε η κατάθεση τροπολογίας του Α. Καλαντζάκου, βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, η οποία όριζε πως οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με τους άνδρες, αν και επέτρεπε αποκλίσεις με νόμο «δι' αποχρώντας λόγους»¹⁶⁴. Παρόμοιες τροπολογίες κατατέθηκαν από τον Γ.Β. Μαγκάκη αυτοτελώς¹⁶⁵ και από τους Γ.Α. Μαγκάκη, Π. Κανελλόπουλο, Δ. Τσάτσο και Β. Τσουδερού¹⁶⁶.

ο οποίος αναφέρει πως «το Σύνταγμα δεν είναι “αξιολογικά ουδέτερο”, αφού είναι σταθερά προσανατολισμένο στις φιλελεύθερες αξίες του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος απορρίπτει ευθέως όχι μόνον τις ολοκληρωτικές θέσεις, αλλά και τον αχαλίνωτο και απροϋπόθετο φιλελευθερισμό που δεν εφαρμόζει αρχές κοινωνικής δικαιοσύνης».

¹⁵³ Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, σ. 249.

¹⁵⁴ Αλιβιζάτος Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του, σ. 500 – 501.

¹⁵⁵ Όπως παρατηρεί ο Κουρουνδής Χ. στου ιδίου, «Ξορκίζοντας το μέλλον», nomarchia.gr.

¹⁵⁶ Idem.

¹⁵⁷ Παντελίδου-Μαλούτα Μ., «Οι Ελληνίδες και η ψήφος – Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 73/1989, σ. 8.

¹⁵⁸ Ibid, σ. 8 – 9.

¹⁵⁹ Ibid, σ. 9.

¹⁶⁰ Καμτσίδου Ι, Η Δημοκρατία και οι άλλοι, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 66.

¹⁶¹ Βλ. Κυριαζής-Γουβέλης Δ., «Η μορφή του πολιτεύματος και τα θεμελιώδη δικαιώματα», ΤοΣ 1975, σ. 279.

¹⁶² Το σχέδιο Συντάγματος του ΠΑΣΟΚ περιλάμβανε σχετική διάταξη υπό τη μορφή απαγόρευσης της άνισης μεταχείρισης λόγω φύλου. Βλ. Σύνταγμα για μια Ελλάδα δημοκρατική, σ. 8. Το «Αντισχέδιο» των ΕΔΑ και ΚΚΕ εσ., όπως επίσης και οι «Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα» της Ομάδας Επιστημόνων δεν κατοχύρωνε ρητά την ισότητα των φύλων.

¹⁶³ Μαυρογορδάτος Γ., Η αγωνία για το νέο Σύνταγμα, σ. 124.

¹⁶⁴ Βλ. Πρακτικά Τροπολογιών, σ. 19.

¹⁶⁵ Ibid, σ. 20.

¹⁶⁶ Ibid, σ. 21.

Χωρίς να συζητηθούν καθόλου στον ενδιάμεσο χρόνο οι τροπολογίες¹⁶⁷, έγινε δεκτή η πρώτη εξ αυτών και συμπεριλήφθηκε σε νέα παράγραφο του αρ. 3 για την αρχή της ισότητας¹⁶⁸. Σύμφωνα με το παρατηρούμενο ως τώρα μοτίβο, η νέα παράγραφος δεν τέθηκε προς επεξεργασία ενώπιον της Ολομέλειας της Επιτροπής. Στην Ολομέλεια της Βουλής, η Β. Τσουδερού επανέφερε προς συζήτηση το ζήτημα της ισότητας των φύλων επικαλούμενη αυτή τη φορά τη Σύμβαση της Ρώμης¹⁶⁹ και τονίζοντας τη σημασία της ρητής της κατοχύρωσης εν όψει των ήδη υπάρχουσών ρυθμίσεων της κοινής νομοθεσίας¹⁷⁰. Οι υπόλοιποι ομιλητές έθιξαν τις προβληματικές της θέσης της γυναίκας στον εργασιακό χώρο, αλλά κατά κύριο λόγο εστίασαν την προσοχή τους στην πρόβλεψη για «αποκλίσεις» που συνόδευε την πρώτη τροπολογία. Η κατάθεση δύο νέων τροπολογιών περιέπλεξε ακόμη περισσότερο τη συζήτηση. Η μία εξ αυτών καταργούσε την αναφορά σε «αποχρώντες λόγους», ενώ η δεύτερη καταργούσε τη δυνατότητα αποκλίσεων μεν, έθετε δεκαετή προθεσμία κατά την οποία θα ίσχυαν τα αντίθετα στο άρθρο μέτρα δε¹⁷¹. Στο τέλος, υιοθετήθηκε η εξής διατύπωση στο αρ. 4 παρ. 2 «*Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις*». Προστέθηκαν συνοδευτικά, νέες μεταβατικές διατάξεις. Αυτές όριζαν πως οι αντίθετες στο αρ. 4 παρ. 2 υφιστάμενες διατάξεις παρέμεναν σε ισχύ αλλά εντός προθεσμίας 7 ετών θα έπρεπε να καταργηθούν με νόμο και πως επιτρέπονταν αποκλίσεις για αποχρώντες λόγους, αναιρώντας ως ένα βαθμό την κανονιστικότητα του αρ. 4¹⁷².

Η ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων στο νέο Σύνταγμα αποτέλεσε αναμφίβολα μεγάλο βήμα προόδου προς την υλοποίηση της και στη σύγκλιση με τα κείμενα του διεθνούς δικαίου και τα ξένα Συντάγματα. Κατά την παρατήρηση του Α. Μάνεση, η διάταξη αυτή ήταν αποτέλεσμα των διεκδικήσεων του φεμινιστικού κινήματος και εξέφραζε τον συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων μετά την πτώση της δικτατορίας¹⁷³. Την ίδια στόχευση όμως είχαν και άλλες διατάξεις, όπως η διάταξη περί ίσης αμοιβής για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία¹⁷⁴. Η πραγματικότητα, ωστόσο, άργησε να συμβαδίσει με τη συνταγματική τάξη, καθώς η εξίσωση των φύλων δεν ολοκληρώθηκε μέχρι και την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου 8 χρόνια αργότερα¹⁷⁵, λειτουργώντας τρόπον τινά ως «αφανής» αναθεώρηση¹⁷⁶.

β) Οι εν ευρεία εννοία «εκσυγχρονιστικές»

Στη δεύτερη υποκατηγορία, ως «εν ευρεία εννοία εκσυγχρονιστικές», μπορούν να ενταχθούν διατάξεις που χαρακτηρίζονται από μια απρόσμενη διαχρονικότητα, ειδικά αν ιδωθούν συγκριτικά με το πότε καταρτίστηκαν. Προφανή παραδείγματα συνιστούν επομένως, οι διατάξεις για την

¹⁶⁷ Μαυρογορδάτος Γ., Η αγωνία για το νέο Σύνταγμα, σ. 124.

¹⁶⁸ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 551.

¹⁶⁹ Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 375.

¹⁷⁰ Ibid, σ. 376.

¹⁷¹ Μαυρογορδάτος Γ., Η αγωνία για το νέο Σύνταγμα, σ. 125.

¹⁷² Καϊδατζής Α. και Κουρουνδής Χ., Ποια αναθεώρηση;, εκδόσεις Πόλις, 2026, σ. 31. Βλ. και Ψαρούδα-Μπενάκη Α., «Ισότητα των φύλων και Σύνταγμα», ΔτΑ 82/2019, σ. 824.

¹⁷³ Μάνεσης Α., Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 92. Κατ' αντίστιξη ο Α. Καϊδατζής σχολιάζει πως η κυβερνητική πλειοψηφία υπήρξε «αμφίθυμη» ως προς τη δυναμική αυτή, θέση που ενισχύεται από την ενσωμάτωση των μεταβατικών διατάξεων, στου ιδίου και Κουρουνδής Χ., Ποια αναθεώρηση;, σ. 32.

¹⁷⁴ Κώνστα Α.-Μ., Φύλο και Συγκριτικό δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 54.

¹⁷⁵ Παπαδοπούλου Λ., «Γυναικεία συμμετοχή και δημοκρατία: Οι ποσοστώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας», ΔτΑ 32/2006, σ. 1248.

¹⁷⁶ Ακριβοπούλου Χ., «Η αξία της αναθεώρησης του 2001 για τα θεμελιώδη δικαιώματα», ΕφημΔΔ 6/2021, σ. 766.

προστασία του περιβάλλοντος και για την προστασία της ιδιωτικής ζωής, τις οποίες θα εξετάσουμε συνοπτικώς προκειμένου να αποδειχθεί ο ισχυρισμός μας.

1. Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος

Η διάταξη για την προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί με βεβαιότητα μία από τις μεγαλύτερες καινοτομίες του Συντάγματος του 1975, προσφέροντας του τα εργαλεία για την επίλυση ζητημάτων που δεν θα μπορούσαν να έχουν προβλεφθεί εκείνη την εποχή. Οφείλουμε να τονίσουμε πως η σύλληψη της συγκεκριμένη διάταξης ανήκει στους συντάκτες του κυβερνητικού σχεδίου, οι οποίοι παρέπεμπαν σχετικώς στο γιουγκοσλαβικό Σύνταγμα. Σε εμβρυακή ακόμα μορφή, παρόμοια διάταξη υπήρχε και στο Ιταλικό Σύνταγμα του 1948. Εν αντιθέσει, το γερμανικό Σύνταγμα συμπεριέλαβε σχετική ρύθμιση μόλις το 1994¹⁷⁷.

Το άρθρο 27 του κυβερνητικού σχεδίου έθετε εντός του κανονιστικού του πεδίου τόσο το φυσικό όσο και το πολιτιστικό περιβάλλον και ανέθετε στον νομοθέτη να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για την διατήρησή τους. Επιπλέον, καταπιανόταν και με τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό για την εξασφάλιση των καλύτερων δυνατών όρων διαβίωσης και την εξασφάλιση της λειτουργικότητάς τους. Ήδη από τη συζήτηση στις Υποεπιτροπές αναγνωρίστηκε η πρωτοτυπία της εν λόγω διάταξης. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας Γ. Αστεριάδης πλαισίωσε την εν λόγω ρύθμιση, λέγοντας πως η παρ. 1 υπαγορευόταν από την βιομηχανική πρόοδο, την τουριστική ανάπτυξη και τη διατήρηση μνημείων και φυσικών τοπίων¹⁷⁸. Αντίστοιχα η ανάγκη της παρ. 2 θεμελιώθηκε στη ρυμοτομική και πολεοδομική «αναρχία» με την οποία γίνεται η επέκταση των πόλεων¹⁷⁹. Στη συνέχεια, με λίγες τροποποιήσεις παραπέμφθηκε για περαιτέρω συζήτηση στην Ολομέλεια της Επιτροπής, τα μέλη της οποίας προέβησαν σε παρόμοιες διαπιστώσεις¹⁸⁰, όπως επίσης και στην Ολομέλεια της Βουλής, όπου και δέχθηκε εκτενή επεξεργασία κατόπιν τροπολογιών που δεν έθιγαν ωστόσο τις δύο πρώτες παραγράφους¹⁸¹. Έτσι, η διάταξη ενσωματώθηκε στο άρ. 24 του τελικού κειμένου του Συντάγματος. Όπως παρατηρεί η Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, με το άρθρο αυτό αναανοηματοδοτείται η έννοια του χώρου, καθώς άλλαξε την πρόσληψη του εντός της ιστορίας των ελληνικών Συνταγμάτων¹⁸².

Ασφαλώς, τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι το σχετικό άρθρο ήταν χωρίς ψεγάδια. Έτσι, από πολύ νωρίς ο Γ. Κασιμάτης προέβλεπε πως η υιοθέτηση του γιουγκοσλαβικού προτύπου, που έκανε λόγο για «δικαίωμα εκάστου», θα μπορούσε να εγείρει σημαντικά ζητήματα σχετικά με την αγωγιμότητα των αξιώσεων¹⁸³. Επιπλέον, το σχέδιο Συντάγματος του ΠΑΣΟΚ έδινε ταξική διάσταση στη «χαλαρή» διατύπωση του άρθρου, θεωρώντας πως η μόλυνση του περιβάλλοντος και οι συνέπειες τους πλήττουν κατ' εξοχήν τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις και ως εκ τούτου πρότειναν την αναδιατύπωση της έτσι ώστε να θεμελιώνει υποχρέωση των κρατικών οργάνων και να εφαρμόζεται από τα δικαστήρια¹⁸⁴. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί όμως το γεγονός πως τέθηκε

¹⁷⁷ Βλαχόπουλος Σ. και Καραβοκύρης Γ., «Ήταν προοδευτικό ή συντηρητικό το Σύνταγμα του '75;», Το Βήμα, 08/06/2025.

¹⁷⁸ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 465.

¹⁷⁹ Idem.

¹⁸⁰ Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας Επιτροπής, σ. 421 – 425.

¹⁸¹ Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 537 – 552.

¹⁸² Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, σ. 252.

¹⁸³ Κασιμάτης Γ., «Παρατηρήσεις και προτάσεις δια το νέον Σύνταγμα», ΤοΣ 1975, σ. 252.

¹⁸⁴ Σύνταγμα για μια Ελλάδα δημοκρατική, σ. 52 – 53.

μια τέτοια διάταξη στο νέο Σύνταγμα, προβλέποντας με τόσο μεγάλη ευστοχία τις παθογένειες που θα βασάνιζαν τις επόμενες γενιές.

2. Η κατοχύρωση της προστασίας της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Το κυβερνητικό σχέδιο στο άρ. 19 προέβλεπε στην παρ. 1 πως «*Η κατοικία εκάστου είναι άσυλόν. Ουδεμία κατ' οίκον έρευνα ενεργείται, ειμή όταν και όπως ο νόμος ορίζει.*», χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στην προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Η παρ. 2 υπαγόρευε πως «*Οι παραβάται της προηγούμενης διατάξεως τιμωρούνται επί παραβίασει του οικιακού ασύλου, υποχρεούνται δε εις πλήρη αποζημίωσιν του παθόντος και εις ικανοποίησιν αυτού δια χρηματικού ποσού, ως νόμος ορίζει.*».

Ενώπιον της Β' Υποεπιτροπής, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Θ. Μαναβής διατύπωσε ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες και προωθημένες σκέψεις. Ειδικότερα, αναφέρθηκε στην όλο και γρηγορότερη τεχνολογική πρόοδο που παράγει μέσα κατασκοπείας και παρακολούθησης, φέρνοντας ως παράδειγμα το σκάνδαλο Watergate¹⁸⁵. Κατόπιν τούτου, πρότεινε την προσθήκη δεύτερου εδαφίου στην παρ. 1 με την εξής διατύπωση «*Η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή των πολιτών είναι απαραβίαστη*»¹⁸⁶, προκειμένου να μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτοί οι κίνδυνοι. Αντίστοιχη διάταξη είχε προτείνει κι ο Η. Ηλιού, έχοντας διαπιστώσει από νωρίς τη σημασία της¹⁸⁷, όπως επίσης και ο Λ. Κύρκος¹⁸⁸. Η τροπολογία έγινε δεκτή από τα υπόλοιπα μέλη της Υποεπιτροπής και δεν ξανασυζητήθηκε μέχρι να φτάσει στην Ολομέλεια της Βουλής, όπου και ψηφίστηκε με ελάχιστες αλλαγές¹⁸⁹. Με αυτή την προσθήκη, το Σύνταγμα του 1975 ήταν το πρώτο ελληνικό που κατοχύρωνε το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, μίας έννοιας με ευρύ φιλοσοφικό υπόβαθρο¹⁹⁰, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρόκειται για μία έννοια άγνωστη ως εκείνο το σημείο στην ελληνική έννομη τάξη¹⁹¹. Επομένως, είναι ένα δικαίωμα που εισήχθη το 1975 στο Σύνταγμα, του οποίου το προστατευτικό πλαίσιο υπερέβη κατά πολύ την αρχική στόχευση. Η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη έκανε όλο και πιο δύσκολη τη διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα και κατέστησε ιδιαιτέρως κρίσιμη την παρούσα διάταξη, δικαιολογώντας κατ' επέκταση τον χαρακτηρισμό της ως εν ευρεία εννοία εκσυγχρονιστικής.

III. Η ολοκλήρωση της συντακτικής διαδικασίας

Προπομπός ώστε τα κόμματα της αντιπολίτευσης να αποχωρήσουν από τις διεργασίες της αναθεωρητικής Βουλής, αποτέλεσε η κατάθεση τροπολογίας επί πολλών διατάξεων σχετικών με την εκλογή και τις αρμοδιότητες του ΠτΔ κατά τη συνεδρίαση της 20^{ης} Μαΐου του 1975. Σύσσωμη η αντιπολίτευση αιτήθηκε την αναβολή της συζήτησής τους για την επομένη, προκειμένου να είναι σε θέση τα μέλη της να συμμετάσχουν στην επεξεργασία των διατάξεων έχοντας πλήρη εποπτεία

¹⁸⁵ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 369.

¹⁸⁶ Βλ. Πρακτικά Τροπολογιών σ. 127.

¹⁸⁷ Τη σκέψη αυτή διατύπωσε ήδη από την 1^η Ιανουαρίου του 1975 στην εφημερίδα Αυγή. Βλ. σχετικά Ηλιού Η., Το Σύνταγμα και αναθεώρησή του, σ. 31.

¹⁸⁸ Πρακτικά Υποεπιτροπών, σ. 373.

¹⁸⁹ Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, σ. 436 – 437.

¹⁹⁰ Παναγοπούλου Φ., «Άρθρο 9», σε Βλαχόπουλος Σ., Κοντιάδης Ξ. και Τασόπουλος Γ. (επιμ.) Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (ηλεκτρονική έκδοση), σ. 6 – 7, διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/wp-content/uploads/2023/02/%CE%86%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF-9-me-cover-1.pdf> (πρόσβαση: 10.7.2026).

¹⁹¹ Ακριβοπούλου Χ., Το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, εκδόσεις Σάκκουλα 2012, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σ. 3.

των αλλαγών και να μην εγκλωβιστεί απλώς στην ψήφιση τους. Το αίτημα αυτό εν μέρει απέδωσε καρπούς, αλλά την επομένη τέθηκε το ζήτημα της διάταξης περί εκκένωσης της θέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας και επ' αυτής της αφορμής αναδείχθηκε με μεγάλη σαφήνεια η ιδεολογική σύγκρουση των δυνάμεων της Αντιπολίτευσης με την πλειοψηφία. Εφ' όσον ήταν πλέον βέβαιο ότι δεν υπήρχε πραγματικό περιθώριο υποχωρήσεων και διαπραγματεύσεων, αποχώρησε με τους βουλευτές της¹⁹². Οφείλει βέβαια να σημειωθεί πως το συντακτικό έργο είχε σε μεγάλο βαθμό ολοκληρωθεί έως εκείνο το σημείο, οπότε δεδομένης της ευρείας πλειοψηφίας που διέθετε η κυβερνητική παράταξη η ψήφιση των υπολοίπων μπορούσε να ολοκληρωθεί με τις δικές της δυνάμεις, και κατά τον Φ. Βεγλερή η αποχώρηση των κομμάτων δεν είχε ούτε νομικό ούτε πολιτικό βάρος¹⁹³.

Με την ειδική εξουσιοδότηση του Γ' Ψηφίσματος της 24^{ης} Δεκεμβρίου του 1974 και κατά την προβλεπόμενη διαδικασία, οι διατάξεις του νέου συντάγματος όπως διαμορφώθηκαν από την Ολομέλεια της Βουλής μορφοποιήθηκαν σε ενιαίο κείμενο από τον πρόεδρο της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Κωνσταντίνο Τσάτσο και τέθηκαν προς ψήφιση. Στις 7 Ιουνίου 1975, 208 βουλευτές έλαβαν μέρος στην ψηφοφορία και υπερψήφισαν το νέο Σύνταγμα, το οποίο μετά από την υπογραφή του Προέδρου της Βουλής Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου και τη δημοσίευση του από τον προσωρινό πρόεδρο της δημοκρατίας Μιχαήλ Στασινόπουλου με την προσυπογραφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή τέθηκε σε ισχύ με το ΙΒ Ψήφισμα της 9^{ης} Ιουνίου 1975¹⁹⁴. Με ειδική διάταξη του ίδιου ψηφίσματος ορίστηκε ότι έπαινε εφεξής η αναθεωρητική αρμοδιότητα της Βουλής και καθίστατο απλή Βουλή. Ως ημερομηνία έναρξης ισχύος του ορίστηκε η 11^η Ιουνίου 1975. Χαρακτηριστική είναι και η φράση που απηύθυνε ο Πρόεδρος της Βουλής, Κ. Παπακωνσταντίνου στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Μ. Στασινόπουλο *«Δια της επιψηφίσεως του Συντάγματος, Κύριε Πρόεδρε, ολοκληρούται η αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας, την οποίαν ηξίωσεν ο Ελληνικός Λαός...»*¹⁹⁵.

Συμπεράσματα

Αποτιμώντας συνολικά το έργο της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, πρέπει να ειπωθεί πως δεν είχαν τεθεί οι προδιαγραφές για να αναπτυχθεί κατάλληλα το συντακτικό έργο. Τα χρονικά πλαίσια της διαδικασία που προβλεπόταν ήταν ασφυκτικά και ως εκ τούτου στις υποεπιτροπές και την επιτροπή πολλές διατάξεις δεν εισήχθησαν καθόλου προς συζήτηση¹⁹⁶. Παρατηρήθηκαν και αρκετές αυθαιρεσίες, ιδίως στην Ολομέλεια της Επιτροπής επί προεδρίας Κ. Τσάτσου, όπου και έγινε εμφανέστερη η κομματική πειθαρχία, εν αντιθέσει με τις υποεπιτροπές όπου θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αναπτύχθηκε ένα κλίμα διαλόγου και αναζήτησης συναινέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διάταξη του αρ. 93 παρ. 4 για τον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων, που σήμερα θεωρείται αυτονόητη και συνυφασμένη με τις

¹⁹² Χωρίς αυτό βέβαια να συνεπάγεται τη μη αναγνώριση του Συντάγματος. Βλ. Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, σ. 237.

¹⁹³ Βεγλερή Φ., *«Επίλογος»*, στου ιδίου, Άρθρα: 1974-1981, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 109.

¹⁹⁴ Κασιμάτης Γ., *Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, Εκδόσεις του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, 2005, σ. 44.

¹⁹⁵ Παραράς Π., Τα Κατά την Επίσημον Υπογραφήν του Συντάγματος της Ελλάδος, Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου, 19/1975, σ. 321.

¹⁹⁶ Ο Δ. Τσάτσος ανέφερε σχετικά πως οι σύντομες προθεσμίες που τέθηκαν θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ενδεχομένως και ως πρόθεση εκμετάλλευσης της σύνθεσης του Κοινοβουλίου σε του ιδίου, Συνταγματικό Δίκαιο, σ. 315.

θεμελιώδεις αρχές του ελληνικού συνταγματικού δικαίου¹⁹⁷. Η παρ. 4 εισήχθη κατόπιν πρότασης βουλευτή στην Υποεπιτροπή, διεγράφη με συνοπτικές διαδικασίες στην Ολομέλεια της Επιτροπής, ενώ επανεντάχθηκε χωρίς ιδιαίτερη περίσκεψη στην Ολομέλεια της Βουλής¹⁹⁸.

Σε κάθε περίπτωση, ανεξαρτήτου της ποιότητας του έργου¹⁹⁹, το Σύνταγμα του 1975 αποτελεί ένα κατά γενική ομολογία επιτυχημένο Σύνταγμα²⁰⁰. Ακόμα και οι διατάξεις του που επικρίθηκαν, δεν προκάλεσαν προβλήματα κατά τα επόμενα χρόνια μέχρι και την πρώτη αναθεώρηση του²⁰¹. Η επιτυχία αυτή αποδίδεται συχνά προσωποκεντρικά στον Κ. Καραμανλή²⁰². Δε χωρεί αμφιβολία πως οι χειρισμοί του Καραμανλή κατά τη μεταβατική περίοδο ήταν επιδέξιοι. Σε σύντομο χρονικό διάστημα προκηρύχθηκαν και διενεργήθηκαν γνήσιες εκλογές, στις οποίες έλαβε και ποσοστό ανάλογο της αποδοχής του, νομιμοποιήθηκαν τα κομμουνιστικά κόμματα, ενώ αδιαμφισβήτητα μεγαλύτερο επίτευγμα αποτελεί η οριστική λύση του πολιτειακού ζητήματος. Επιπλέον, μπορούν να του πιστωθούν και σε μεταγενέστερο χρόνο εύσημα, καθώς δρομολόγησε την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ, μετά από μία εκτενή περίοδο εξαναγκασμένης εσωστρέφειας και υπό την εποπτεία του εισήχθησαν καινοτόμες διατάξεις εντός του Συντάγματος του 1975 και κινήθηκε η δίωξη των πρωταίτιων της Χούντας. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται πως ο ίδιος και το επιτελείο του, δυνάμει και της ευνοϊκής κοινοβουλευτικής συγκυρίας μιας τόσο ισχυρής πλειοψηφίας, βρίσκονταν πίσω από τα μελανά σημεία του νέου καταστατικού χάρτη, παρόλο που η ακολουθούμενη πολιτική τους κατά κύριο λόγο δεν τα ανέδειξε²⁰³. Κατά τη διατύπωση του Χ. Ανθόπουλου, «η στάση της ΝΔ ενδεχομένως ανέδειξε τα κόμματα της αντιπολίτευσης ως μοναδικούς εγγυητές της πορείας της χώρας προς τον εκδημοκρατισμό²⁰⁴». Είναι χαρακτηριστικό πως η Νέα Δημοκρατία παρουσίασε σημαντική μείωση στα ποσοστά της στις πρώτες εκλογές του 1977²⁰⁵, ενώ ηττήθηκε κατά κράτος από το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981.

Έχοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, μπορούν να διατυπωθούν και οι συμπερασματικές σκέψεις επί της υπόθεσης εργασίας της μελέτης. Πράγματι, το κυβερνητικό σχέδιο εμπεριείχε πολλές διατάξεις που απηχούσαν τη βαθεία τομή και τα «συνταγματικά» κείμενα του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου. Ειδικά, η πρόταση αναθεώρησης του 1963 και το σχέδιο Συντάγματος του 1975 βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση και τα ενώνει μια κοινή πρόσληψη της Δημοκρατίας ως «μαχητικής», «σκληρής» με τις ελευθερίες και «ελαστικής» με τις αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας. Ωστόσο, το

¹⁹⁷ Ασφαλώς, η δυνατότητα αυτή προϋπήρχε του Συντάγματος του 1975.

¹⁹⁸ Βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών 256 επ. και Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής σ. 403.

¹⁹⁹ Κασσιμάτης Γ., Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975, Εκδόσεις του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, 2005, σ. 50.

²⁰⁰ Από την πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. τις αντιρρήσεις του Τ. Βιδάλη σε του ιδίου, Το φρούριο των πολιορκητών, εκδόσεις Εύμαρος, 2026, σ. 118 επ.

²⁰¹ Βλ., αναφορικά με τις προεδρικές υπερεξουσίες, Μάνεσης Α., Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σ. 48 και Καϊδατζής Α./Κουρουνδής Χ., Ποια αναθεώρηση;, σ. 45 – 46.

²⁰² Βλ. εντελώς ενδεικτικά Βλαχόπουλο Σ. και Χατζηβασιλείου Ε., Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ος αιώνας, σ. 293 και Παυλόπουλος Π., Οι συνταγματικές παρακαταθήκες του Καραμανλή, Καθημερινή, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/563135536/oi-syntagmatikes-parakatathikes-toy-karamanli/> (πρόσβαση: 10.7.2026).

²⁰³ Βεγλερής Φ., «Οι ρίζες του Συντάγματος του 1975», σε του ιδίου, Άρθρα: 1974-1981, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 127.

²⁰⁴ Ανθόπουλος Χ., Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, σ. 74.

²⁰⁵ Στην «ατολμία» της Νέας Δημοκρατίας να έρθει σε ουσιαστική ρήξη με το παρελθόν αποδίδει την πτωτική τάση ο Η. Νικολακόπουλος. Βλ. Νικολακόπουλος Η., «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: μεταξύ συνέχειας και ρήξης», Αρχαιοτάξιο 15/2013, σ. 11.

τελικό κείμενο του Συντάγματος απέκτησε μια εντελώς διαφορετική φυσιογνωμία. Εύλογα κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει πως δικαιολογείται από τις αντίρροπες τάσεις εντός της κοινοβουλευτικής ομάδας²⁰⁶ ή στην ποιότητα των προπαρασκευαστικών συζητήσεων²⁰⁷, που οδήγησε κατ' επέκταση στη «λείανση» των αρχικών θέσεων της. Ωστόσο, πειστικότερη απάντηση φαίνεται η επικράτηση της κοινωνικής δυναμικής και της μεταδικτατορικής ριζοσπαστικοποίησης²⁰⁸, όπως εκφράστηκε μέσα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης και όχι μόνο²⁰⁹. Όπως παρατηρεί η Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη «οί συζητήσεις επί του νέου Συντάγματος από τον πολιτικό κόσμο, όσο και από τον τύπο, την επιστήμη και τις οργανώσεις, βοήθησαν όσο ποτέ άλλοτε, στη δημιουργία κοινής γνώμης και συνειδητοποιήσεως των προβλημάτων και των προσδοκιών, που συνδέονται με τον Καταστατικό Χάρτη της χώρας²¹⁰» ή κατά τη διατύπωση του ιδίου του Κ. Καραμανλή «έκανα το Σύνταγμά μου ύστερα από μια δικτατορία, που ήταν φυσικό ο ελληνικός λαός να ζητεί περισσότερες ελευθερίες²¹¹». Έτσι, μπορούν να εξηγηθούν και οι εγγενείς αντιφάσεις του Συντάγματος του 1975. Μετεωρίζεται, δηλαδή, μεταξύ της ιδέας ενός ισχυρού κράτους-θεματοφύλακα και τον κίνδυνο του εσωτερικού εχθρού από τη μία, και του εκσυγχρονισμού και της κοινωνικής αλλαγής από την άλλη²¹².

²⁰⁶ Ibid, σ. 74 – 75.

²⁰⁷ Βλ. Κουρουνδής Χ., Το Σύνταγμα και η Αριστερά, σ. 227.

²⁰⁸ Έτσι και ο Ν. Αλιβιζάτος, που παρατηρεί πως «Η πιο ριζοσπαστική την οποία υποστήριζε σημαντικό τμήμα του λαϊκού κινήματος και μερίδα του παλαιού πολιτικού κόσμου απαιτούσε βαθιά ρήξη τόσο με τα υπολείμματα του δικτατορικού καθεστώτος όσο και με τα πριν από το 1967 συνθήματα. Η πιο μετριοπαθής που την υποστήριζαν οι συντηρητικοί πτέρυγα της μεταδικτατορικής κυβέρνησης και στη συνέχεια η Νέα Δημοκρατία ενώ ήθελε ρήξη με την δικτατορία έδειχνε πως επιθυμούσε την αποκατάσταση της συνέχειας σε σχέση με την πριν από το 1967 πραγματικότητα γιατί φοβόταν τις συνέπειες μιας υπερβολικά απότομης τομής και μία φυγή προς τα εμπρός που θα μπορούσε να αποδειχθεί ανεξέλεγκτη», σε του ιδίου, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, σ. 681 – 682.

²⁰⁹ Παναγιωτόπουλος Π., «Κοινωνικό συμβόλαιο 1974-1975: Ο 'ελάχιστος κοινός αντιφασισμός' ως πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική προϋπόθεση του Συντάγματος του 1975», e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2026 (17), σ. 6 επ.

²¹⁰ Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν., Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, σ. 236.

²¹¹ Παρατίθεται από τον Μασσίπ Ρ., Καραμανλής. Ο Έλληνας που ξεχώρισε, δ' εκδ., Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1982, σ. 124.

²¹² Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους καθηγητές Π. Μαντζούφα και Χ. Κουρουνδή για την μύηση στον κλάδο της Συνταγματικής Ιστορίας και για τις καίριες επισημάνσεις τους επί του κειμένου, όπως επίσης και στους φίλους Ε. Σταλικά και Σ. Κατσιμή για την διαρκή συνομιλία και ανατροφοδότηση.